

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

**TOM III
MAZURY**

**Redakcja historyczna: Roman Czaja
Redakcja kartograficzna: Zenon Koziel**

ZESZYT 2

OSTRÓDA

Opracowanie historyczne: Wiesław Sieradzan

**Opracowanie kartograficzne:
Radosław Golba, Zenon Koziel, Agnieszka Pilarska**

**Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Toruń 2014**

THE HISTORICAL ATLAS OF POLISH TOWNS

VOLUME III MASURIA

**Historical editing: Roman Czaja
Cartographic editing: Zenon Koziel**

Book 2

OSTRÓDA

Historical content: Wiesław Sieradzan

**Cartographic content:
Radosław Golba, Zenon Koziel, Agnieszka Pilarska**

**Nicolaus Copernicus University
Toruń 2014**

WPROWADZENIE

Atlas historyczny Ostródy jest kolejnym zeszytem trzeciego tomu *Mazury*, publikowanego w serii *Atlasu historycznego miast polskich*. Atlas ten wydawany jest z inicjatywy i pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast (*The International Commission for the History of Towns*), która na kongresie w Wiedniu w 1965 r. uznała wydawanie atlasu miast europejskich za jeden z głównych celów swojej działalności naukowej. Podstawowe zasady edycji atlasów zostały wypracowane na konferencji w Oxfordzie w 1968 r., a następnie ponownie przedyskutowane i uzupełnione na konferencji wydawców „Atlasów” w Münster w 1995 r. Zgodnie z tymi wskazówkami atlasy narodowe powinny być wydawane w formie odrębnych zeszytów poświęconych poszczególnym miastom. Najważniejszym celem tego przedsięwzięcia jest stworzenie bazy źródłowej do badań porównawczych nad urbanizacją Europy i przemianami przestrzennymi miast. Ponadto zawarty w „Atlasach” materiał kartograficzny może być wykorzystywany:

- 1) dla celów komunalnych, prac urbanistycznych, architektonicznych, konserwatorskich i ochrony środowiska,
- 2) dla celów pedagogicznych i dydaktycznych w szkołach i uczelniach wyższych,
- 3) do popularyzacji wiedzy o przeszłości miast.

Zgodnie z zaleceniami Międzynarodowej Komisji Historii Miast najważniejszą mapą każdego zeszytu jest plan pomiarowy z epoki przedprzemysłowej w skali 1:2 500. Poza tym do kanonu edytorskiego należą jeszcze: współczesna mapa miasta, historyczna mapa regionu w skali od 1:25 000 do 1:100 000, mapa rozwoju przestrzennego miasta w skali 1:10 000. Poza tym atlasy mogą odpowiednio do możliwości wydawców zawierać mapy tematyczne oraz reprodukcje najbardziej interesujących źródeł kartograficznych i widoków. Integralną część „Atlasu” stanowi część tekstowa przedstawiająca dzieje miasta ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju przestrzennego i wyników badań urbanistycznych oraz opis reprodukcji i wskazówki bibliograficzne.

Dotychczas pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast ukazały się atlasy ponad 400 miast z 18 krajów Europy (zob. lista atlasów: <http://www.ria.ie/research/ihta/european-project.aspx>). Projekt „Atlas historyczny miast polskich” został zapoczątkowany przez prof. Antoniego Czacharowskiego w 1993 r. w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W następnych latach prace nad atlasami historycznymi miast Śląska podjął zespół wrocławski pod kierunkiem prof. Marty Młynarskiej-Kaletynowej oraz zespół krakowski, wydający atlasy miast małopolskich, pod kierunkiem prof. Zdzisława Nogi. Efektem dotychczasowych badań jest opublikowanie atlasów 16 miast oraz przygotowanie do druku kilku kolejnych zeszytów.

W pracach nad atlasem miasta Ostródy spotkaliśmy się z życzliwym wsparciem wielu osób i instytucji. Za udostępnienie źródeł kartograficznych dziękujemy Tajnemu Archiwum Państwowemu Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz) i Pruskiej Bibliotece Państwowej (Preußischer Staatsbibliothek) w Berlinie. Szczególne podziękowania za pomoc w prowadzeniu badań archiwalnych i w poszukiwaniu źródeł kartograficznych należą się Archiwum Państwowemu w Olsztynie oraz Muzeum w Ostródzie.

*Roman Czaja
Zenon Koziół*

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2016.

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

OPIS MAP I WIDOKÓW

1. Ostróda. Plan katastralny 1844–1862 (1931).
Skala: 1:2 500.
Opracowany na podstawie wielobarwnych map katastralnych z lat 1844–1862. Skala 1:4 000 z uzupełnieniami dla centrum w skali 1:1 000. Rysunek, papier.
Opracowanie historyczne: Wiesław Sieradzan, opracowanie kartograficzne: Radosław Golba, Zenon Kozieł, Agnieszka Pilarska.
Archiwum Państwowe w Olsztynie, sygn. 367/3684
2. Ostróda. Rozwój przestrzenny miasta XIV–XX w.
Skala 1:5 000, 1:50 000.
Opracowanie historyczne: Wiesław Sieradzan, opracowanie kartograficzne: Radosław Golba, Zenon Kozieł, Agnieszka Pilarska.
3. Ostróda. Okolice miasta 1796–1802.
Skala: 1:50 000.
Rysunek wielobarwny, papier.
Fragment z: *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch-Littauen und West Preussen nebst dem Netzdistrikt aufgenommen unter Leitung des Königl. Preussisch. Staatsministers Freyherrn von Schretter. In den Jahren von 1796–1802.*
Preußische Staatsbibliothek, Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. N 8 N° 9798.
4. Ostróda. Plan miasta ca. 1700.
Skala: 1:1 160.
Rysunek, papier, wymiary 49x33 cm.
Autor: nieznany
Preußische Staatsbibliothek, Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. Kart. X, 31870.
5. Ostróda. Plan odbudowanego miasta 1788.
Skala: ca. 1:7 000.
Rysunek wielobarwny, papier, wymiary 62x65,5 cm.
Autor: Barkowsky.
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, sygn. XX. HA, E 10261.
6. Ostróda, Plan miasta 1810–1817.
Skala: ca 1:16 500.
Rysunek wielobarwny, papier, wymiary 16,5x13 cm.
Autor: Rehefeld.
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, sygn. XX. HA, G 10297.
7. Ostróda, Plan miasta i okolic ok. 1850.
Skala: 1:10 800.
Rysunek wielobarwny, papier, wymiary 39x23 cm.
Autor: Koenig.
Preußische Staatsbibliothek, Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. 1, Kart X 31870/10.
8. Powiat Ostróda w prowincji Królewiec 1869–1872.
Skala: 1:100 000.
Druk wielobarwny, papier, wymiary 60x63,1 cm.
Autor: Generalstab.
Archiwum Państwowe w Olsztynie, PKZ 367/3684
9. Ostróda. Okolice miasta 1898–1904.
Skala: 1:25 000.
Mapa topograficzna (Meßtischblatt).
Gabinet Map Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, sygn. X/241a/1, X/275/3
10. Ostróda. Plan miasta 1928.
Skala: 1:8 000.
Druk czarno – biały, papier, wymiary 44,5x36,5 cm.
Autor: nieznany.
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, sygn. XX. HA, F 10404.
11. Ostróda. Plan miasta 1931.
Skala: 1:8 000.
Druk wielobarwny, papier, wymiary 36,5x32 cm.
Autor: Pharus Verlag.
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, sygn. XX. HA, F 52756
12. Ostróda. Plan miasta powiatowego 1938.
Skala: 1:5000.
Druk czarno-biały, papier, wymiary 71x66,5 cm.
Autor: Kreisgemeinde Osterode.
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, sygn. XX. HA, E 53244
13. Ostróda. Plan miasta 1999.
Skala: 1:10 000.
Druk wielobarwny, papier, wymiary 58x55 cm.
Autor: PPWK
Biblioteka Uniwersytecka UMK w Toruniu, M-5674 8 °
14. Ostróda. Ortofotomapa 2010.
Skala: 1:10 000. Piksel 50 cm.
Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjno-Kartograficznej w Warszawie.
15. Ostróda. Mapa topograficzna 2001.
Skala: 1:10 000.
Arkusze: N-34-76-D-d-2, N-34-76-D-d-4
Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjno-Kartograficznej w Warszawie
16. Ostróda. Zdjęcia lotnicze 2012.
Piksel 10 cm.
Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjno-Kartograficznej w Warszawie
a. Część wschodnia miasta.
b. Część zachodnia miasta.

Strona tytułowa: Widok Ostródy od strony południowo-zachodniej z ok. 1750 r., rysunek piórkciem. *Der Kreis Osterode Ostpreußen in Bildern*, Bd. I, hrsg. v. E. Vogelsang, Leer 1984 s. 12.

DESCRIPTION OF MAPS AND SIGHTS

1. Ostróda: cadastral plan of about 1844-1862 (1931).
Scale: 1:2 500.
Prepared on the basis of cadastral map 1844-1862 a scale 1:4 000 and from 1931 a scale 1:1 000 for the city center.
Drawing, paper and carbon paper.
Historical content: Wiesław Sieradzan.
Cartographic preparation and processing: Radosław Golba, Zenon Koziół, Agnieszka Pilarska.
State Archive in Olsztyn, entry no. 367/3684.
 2. Ostróda: the spatial development of the city in the 14th-20th centuries.
Skala 1:5 000, 1:50 000.
Historical content: Wiesław Sieradzan.
Cartographic preparation and processing: Radosław Golba, Zenon Koziół, Agnieszka Pilarska.
 3. Ostróda. The vicinity of the town 1796-1802.
Scale: 1:50 000.
Multicolored drawing, paper.
Extract from the map: *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch-Littauen und West Preussen nebst dem Netzdistrikt aufgenommen unter Leitung des Königl. Preussisch. Staatsministers Freyherrn von Schretter. In den Jahren von 1796-1802.*
Preußische Staatsbibliothek, Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Berlin, entry no. N 8 N° 9798.
 4. Ostróda. The plan of the town ca. 1700.
Scale: 1:1 160.
Drawing, paper, size: 49x33 cm.
Author: unknown.
Preußische Staatsbibliothek, Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Berlin, entry no. Kart. X, 31870.
 5. Ostróda. The plan of the reconstructed town 1788.
Scale: ca 1:7 000.
Colour drawing, paper, size: 62x65,5 cm.
Author: Barkowsky.
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, entry no. XX. HA, E 10261.
 6. Ostróda, The town plan 1810-1817.
Scale: ca. 1:16 500.
Colour drawing, paper, size: 16,5x13 cm.
Author: Rehefeld.
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, entry no. XX. HA, G 10297
 7. Ostróda, The plan of the city and its vicinity of about 1850.
Scale: 1:10 800.
Colour drawing, paper, size: 39x23 cm.
Author: Koenig.
Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz Berlin, entry no. 1, SKart X 31870/10
 8. The District of Ostróda in Province of Königsberg 1869-1872.
Scale: 1:100 000.
Multicolored print, paper, size: 60x63,1 cm.
Author: Generalstab.
State Archive in Olsztyn, entry no. PKZ 367/3684.
 9. Ostróda. The vicinity of the town, 1898-1904.
Scale: 1:25 000.
Topographic map (Meßtischblatt).
Cartographic Collections of the Faculty of Earth Sciences of Nicolaus Copernicus University, sheet no. X/241a/1, X/275/3
 10. Ostróda. The plan of the city 1928.
Scale: 1:8 000.
Black and white print, paper, size 44,5x36,5 cm.
Author: unknown.
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, entry no. XX. HA, F 10404.
 11. Ostróda. The plan of the city 1931.
Scale:1:8 000.
Multicolored print, paper, size 36,5x32 cm.
Author: Pharos Verlag.
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, entry no. XX. HA, F 52756.
 12. Ostróda. The plan of the district city 1938.
Scale: 1:5 000.
Black and white print, paper, size 71x66,5 cm.
Author: Kreisgemeinde Osterode.
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, Entry XX. HA, E 53244.
 13. Ostróda. The plan of the city 1999.
Scale: 1:10 000.
Multicolored print, paper, size 58x55 cm.
Author: PPWK.
University Library Toruń, entry no. M-5674 8 °
 14. Orthophotomap 2010.
Scale: 1:10 000 Pixel 50 cm.
The Centre for Geodesic and Cartographic Documentation in Warsaw.
 15. Ostróda. Topographic map 2001.
Scale: 1:10 000.
Sheets: N-34-76-D-d-2, N-34-76-D-d-4
The Centre for Geodesic and Cartographic Documentation in Warsaw.
 16. Ostróda. aerial photograph 2012.
Pixel 10 cm.
a. The Eastern part of the city.
b. The Western part of the city.
The Centre for Geodesic and Cartographic Documentation in Warsaw.
- Title page: The view of Ostróda from the south-west in ca. 1750, drawn with a quill
Der Kreis Osterode Ostpreußen in Bildern, Bd. I, hrsg. v. E. Vogelsang, Leer 1984, p. 12.

BIBLIOGRAFIA HISTORII MIASTA OSTRÓDY (WYBÓR)

BIBLIOGRAPHY OF THE HISTORY OF THE CITY OF OSTRÓDA (SELECTION)

1. BIBLIOGRAFIE BIBLIOGRAPHIES

- Bibliografia historii Pomorza Wschodniego i Zachodniego oraz krajów regionu Bałtyku*, opr. H. Baranowski, W. Chojnacki, U. Zaborska, w: „Zapiski Historyczne”, od. t. 24, 1958 –
Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreußen, bearb. v. E. Wermke, Bd. 1–4, Königsberg, Aalen, Bonn, Marburg 1933–1978.
Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreußen, od 1994, bearb. v. E. Janus, U. Zaborska, Marburg 1998.
A. Głowińska, *Powiat ostródzki: bibliografia piśmiennictwa lat 1945–1955*, „Okolice Ostródy”, 2009, s. 169–188.
I. Lewandowska, A. Romulewicz, *Historia kultury i dziedzictwo kulturowe Warmii i Mazur. Bibliografia za lata 1990–2009*, Olsztyn 2010.

2. CZASOPISMA JOURNALS

- „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1957 –.
„Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski”, t. 1–5, 1999–2003.
„Oberländische Geschichtsblätter”, H. 1–20, 1899–1933.
„Okolice Ostródy”, 2009 –.
„Ostródzki Przegląd Historyczny”, 2007 –.
„Osteroder Zeitung: älteste Tages-Zeitung im Regierungs-Bezirk Allenstein”, Kiel 1954 –.
„Zapiski Historyczne” – do 1955 „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 1 (1908)–.

3. WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE SOURCE PUBLICATIONS

- Acten der Ständetage Preußens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, hrsg. v. M. Toeppen, Bd. 1–5, Leipzig 1877–1886.
Gustaw Gizewiusz, *Skarga Mazura, samoobrona Gustawa Gizewiusza, ewangelickiego kaznodziei polskiego kościoła w Ostródzie w Prusach Wschodnich, przeprowadzona przed Prowincjonalnym Kolegium Szkolnym prowincji pruskiej*, przekł. E. Martuszewski, Olsztyn 2004.
Das Grosse Zinsbuch des Deutschen Ritterordens (1414–1438), hrsg. v. P. G. Thielen, Marburg 1958.
Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409, hrsg. v. E. Joachim, Königsberg 1896.
Preußisches Urkundenbuch, Bd. 1–6, hrsg. v. A. Seraphim, M. Hein, E. Maschke, H. Koeppe-n, K. Conrad, Königsberg–Marburg 1882–2000.
Scriptores rerum Prussicarum, hrsg. v. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Bd. 1–5, Leipzig 1861–1874.
E. Wüst, *Die ältesten Handfesten der Stadt Osterode in Ostpreussen*, Osterode 1884, s. 3–8

4. OGÓLNE OPRACOWANIA HISTORII MIASTA GENERAL STUDIES OF THE HISTORY OF THE CITY

- K. Abe, *Die Komturei Osterode des Deutschen Ordens in Preussen 1341–1525*, Köln–Berlin 1972.
H. Bonk, *Die Abstimmung in Osterode am 11. Juli 1920*, *Oberländische Geschichtsblätter*, 20, 1927, s. 331–340.
O. Gunia, *Die Gründungsprivilegien der Städte in dem Gebiet der Komturei Osterode/Ostpr.*, Saalfeld 1936.
J. B. Kozłowski, *Spacer po dawnej Ostródzie*, Dąbrówno 2004.
J. B. Kozłowski, *Dawna Ostróda: obrazy z życia wschodniopruskiego miasta*, Dąbrówno 2006.
W. Kołodziej, *Ostróda – miasto garnizonowe*, [S. l.], 2011.
R. Kowalski, *Ostróda w kalejdoskopie historycznym: 680 lat Ostródy 1329–2009*, Ostróda 2009.
J. Małek, *Z dziejów Ostródy w XV–XVIII wieku*, „Okolice Ostródy”, 2010, s. 5–13.
H. Murawska, *Zmiany ludnościowe w Olsztyńskim po 1945 roku i kształtowanie się tożsamości mieszkańców Ostródy*, [w:] *Ostróda siedem wieków dziejów miasta*, pod red. R. Sajkowskiego, Ostróda 2005, s. 175–193.
J. Müller, *Osterode in Ostpreußen: Darstellungen zur Geschichte der Stadt und des Amtes*, Osterode 1905.
J. Müller, *Osteroder Wappen und Siegel*, Prog. Gymn., Osterode 1904, s. 1–8.
J. Müller, *Dzieje Ostródy*, tłum. D. Krzywicka-Kaindel, Ostróda 2010.
Ostróda: z dziejów miasta i okolic, pod red. A. Wakara, Olsztyn 1976.
Ostróda – siedem wieków dziejów miasta, pod red. R. Sajkowskiego, Ostróda 2005.
W. Skrobot, *Ostróda – obrazy z przeszłości = Osterode: die Bilder aus Vergangenheit*, Olsztyn 1996.
Szkice z dziejów Ostródy i okolic, pod red. R. Sajkowskiego, Ostróda 2003.

5. HISTORIA BUDOWNICTWA I PRZESTRZEŃ MIEJSKA THE HISTORY OF CONSTRUCTION AND MUNICIPAL SPACE

- H. Bonk, *Die Zerstörung Osterodes durch die Fenersbrunst von 1788*, *Oberländische Geschichtsblätter*, 21, 1929, s. 441–505.
M. Hafka, *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice z dziejów*, Malbork 1999, s. 217–221.
M. J. Hoffmann, A. Mackiewicz, *Średniowieczne założenia obronne powiatu ostródzkiego*, Ostróda 2004.
Th. Lewerenz, *Größentwicklung der Kleinstädte in Ost- und Westpreußen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Marburg 1976.
H. Mackiewicz, A. Mackiewicz (Stawiguda), *Wyniki badań archeologicznych w obrębie gdaniska przy zamku w Ostródzie*, [w:] *Ostróda siedem wieków dziejów miasta*, pod red. R. Sajkowskiego, Ostróda 2005, s. 59–89.
W. Sieradzan, „Festung Osterode” Czy Ostróda miała być twierdzą?, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 4, 2004, s. 549–552.
J. Sikorski, K. Soczewica, *Koszary kawalerii w Ostródzie – dzieje budowy, stan zachowania*, „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski”, t. 5, 2003, s. 97–113.
W. Skrobot, *Kilka uwag w sprawie rozwoju przestrzennego Ostródy*, Ostróda 1996.
W. Skrobot, *Niektóre potencjały przestrzeni urbanistycznej Ostródy*, „Okolice Ostródy”, 2009, s. 91–104.

6. HISTORIA SPOŁECZNO-GOSPODARCZA SOCIAL-ECONOMIC HISTORY

- R. Czaja, *Gospodarcze znaczenie jarmarków w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczactwa w średniowieczu. Studia ofiarowane Profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, red. R. Czaj i J. Tandeckiego, Toruń 1996, s. 121–132.
A. Döhning, *Über die Herkunft der Masuren. Mit besonderer Berücksichtigung der Kreis Osterode und Neidenburg*, Königsberg 1910.
J. Gancewski, *Znaczenie gospodarcze zamku krzyżackiego w Ostródzie i jego posiadłości domenalnych w XV i XVI wieku*, [w:] *Ostróda siedem wieków dziejów miasta*, red. R. Sajkowskiego, Ostróda 2005, s. 47–57.
J. Hochleitnera, *Między kamuflażem a realiami polityki. Transformacja świadomości religijnej mieszkańców regionu ostródzkiego po 1525 r.*, [w:] *Szkice z dziejów Ostródy i okolic*, pod red. R. Sajkowskiego, Ostróda 2003, s. 75–86.
B. Jähning, *Die Osteroder Komture des Deutschen Ordens und ihre Laufbahnen*, „Zeitschrift für Ostforschung”, 36, 1987, s. 395–403.
J. Müller, *Die Osteroder Schulen bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*, „Oberländische Geschichtsblätter”, 4, 1902, s. 85–98.
M. Radoch, *Rozważania nad dwoma przywilejami krzyżackimi – z lat 1335 i 1348 dla miasta Ostródy*, [w:] *Ostróda siedem wieków dziejów miasta*, red. R. Sajkowskiego, Ostróda 2005, s. 13–46.
W. Sieradzan, *Uwagi o roli Ostródy i komturstwa ostródzkiego na pograniczu mazowiecko-krzyżackim w XIV i XV wieku*, [w:] *Szkice z dziejów Ostródy i okolic*, red. R. Sajkowskiego, Ostróda 2003, s. 51–66.

7. HISTORIA SZTUKI, KULTURY I KOŚCIOŁÓW HISTORY OF ART, CULTURE AND CHURCHES

- Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen*, H. 6: *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Oberlandes*, hrsg. v. A. Boetticher, Königsberg 1898.
A. Błażejewska, *Gotycka rzeźba Marii z ciałem Chrystusa z Ostródy. Plastyczna interpretacja wizji mistycznej*, Toruń 2005.
R. Kowalski, *Z historii karty pocztowej i ostródzkiej pocztówki*, „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski”, t. 4, 2002, s. 182–190.
J. Müller, *Zur Geschichte der Juden in Osterode*, „Oberländische Geschichtsblätter”, 5, 1903, s. 38–48.
T. Torbus, *Die Konventsburgen im Deutschordensland Preussen*, München 1998.

8. KARTOGRAFIA CARTOGRAPHY

- Allgemeine Kartensammlung Provinz Ostpreußen: Spezialinventar*, bearb. v. W. Bliss, Köln 1996.
Die Pläne und Grundrisse von Städten sozialistischer Länder Europas (1574–1850), bearb. v. W. Klaus (Kartographische Bestandverzeichnisse der Deutschen Staatsbibliothek 3), Berlin 1976.
E. Keyser, *Verzeichnis der ost- und westpreußischen Stadtpläne (Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreußischen Landesforschung 3)*, Königsberg 1929.
Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen: ein deutsch-polnischer Katalog, hrsg. v. A. Jammers, bearb. v. E. Klemp, Wiesbaden 2000.
W. Sieradzan, *Kartografia Ostródy XVIII–XX w.*, [w:] *Ostróda. Siedem wieków dziejów miasta*, pod red. R. Sajkowskiego, Ostróda 2005, s. 131–145.

INTRODUCTION

The historical atlas of Ostróda is another book of the third volume of *Masuria* published within the series of *Historical atlas of Polish towns*. The atlas is published on the initiative and under the patronage of the International Commission for the History of Towns which, at the congress in Vienna, decreed the publication of the atlas of European towns to be one of the major aims of its academic activity. The fundamental rules of the edition of atlases were generated at the conference in Oxford in 1968; they were later discussed and completed at the conference of publishers of *Atlases* in Münster in 1995. According to the new guidelines, national atlases should be issued in the form of separate books devoted to individual towns. The most important aim of the venture is to create the source base to do comparative research on the urbanisation of Europe and spatial changes of cities. Moreover, the cartographic material included in *Atlases* may be used:

- 1) for municipal purposes; for urban development works; architectural and conservation works; for the purposes of environmental protection,
- 2) for pedagogical and didactic purposes in schools and higher education colleges,
- 3) to popularise knowledge about the past of various cities.

In accordance with the suggestions of the International Commission for the History of Towns, the most important map of every book is the measurement scheme from the pre-industrial period on a scale of 1:2 500. The editing canon also comprises: a contemporary map of the city, a historical map of the region on a scale from 1:25 000 up to 1:100 000, a map of the spatial development of the city on a scale of 1:10 000. Atlases may also include thematic maps and reproductions of the most interesting cartographic sources and sites. An integral part of *Atlas* is a text presenting the history of the city with special emphasis on the spatial development, the results of urban development research, descriptions of reproductions and bibliographic guidelines.

Atlases of four hundred towns from 18 European countries (see the list of atlases: <http://www.ria.ie/research/ihta/European-project.aspx>) have been published so far under the patronage of the International Commission for the History of Towns. The project *Historical atlas of Polish towns* was originated by Prof. Antoni Czacharowski in 1993 in the Institute of History and Archival Science of Nicolaus Copernicus University in Toruń. In the subsequent years, work on the historical atlases was conducted by a Wrocław team supervised by Prof. Marta Młynarska-Kaletynowa and a Cracow team publishing atlases of towns from Lesser Poland under the supervision of Prof. Zdzisław Noga. As a result of the research, sixteen atlases of towns have been published and several atlases are ready for print.

Many people and institutions supported us during our work on the atlas of Ostróda. We would like to thank the Secret State Archive of the Prussian Cultural Heritage (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz) and the Prussian State Library (Preußischer Staatsbibliothek) in Berlin. We would like to express our special thanks to the State Archive in Olsztyn and the Museum of Ostróda for their help in archival research and assistance in the search of cartographic materials.

*Roman Czaja
Zenon Koziel*

The scientific work financed within the project of the Ministry for Science and Higher Education under the name "The National Programme for the Development of Humanities".

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

OSTRÓDA

HISTORIA I ROZWÓJ PRZESTRZENNY MIASTA

Miasto Ostróda w zachodniej części Mazur jest położone na 53°42' szerokości północnej i 19°58' długości wschodniej, 112 m nad poziomem morza. Północny rejon ziemi ostródzkiej należy do Pojezierza Iławskiego, charakteryzującego się dużą liczbą jezior rynnowych¹. Teren ten od XVI wieku był określany jako Prusy Górne (niem. *Oberland*) lub *polnische Oberland* (pol. *polskie Pogórze*). Najstarsze ślady życia człowieka pochodzą tu z końca epoki kamienia, z około 10 tysięcy lat przed naszą erą; m.in. w części Ostródy dawniej określanej jako Senden oraz w Ostródzie-Wałdowie odkryto relikty obozowisk z krzemiennymi narzędziami². W młodszej epoce kamiennej (4200–1700 r. p.n.e.), w okresie przemian życia i gospodarki, w okolicach Ostródy żyły znające rolnictwo ludy kultury pucharów lejkowatych. Po wczesnej epoce brązu (1800–1400 r. p.n.e.) w granicach obecnego miasta pozostało kilka kurhanów łączonych z kulturą kurhanów zachodniobałtyjskich³. W młodszej fazie epoki brązu (1000–800 r. p.n.e.) w rejonie Ostródy osiedliła się ludność z Pomorza, ziemi chełmińskiej i Mazowsza. W okresie wpływów rzymskich (I–IV w. n.e.) przez obszar obecnego miasta przebiegał szlak handlowy, poświadczają to odkryte podczas wykopaliisk rzymskie importy w postaci monet oraz przedmiotów osobistego użytku. Zapewne w VI–V w. p.n.e. przybyła na te tereny ludność pruska, jednym z jej siedlisk, zakładanych nad brzegami jezior lub na urodzajnych glebach, była osada z pierwszych wieków naszej ery w Ostródzie-Wałdowie. W okresie wędrówek ludów zamieszkiwali tu bałtyjscy Prusowie: Pomezanie i Sasini, których podstawą egzystencji była hodowla zwierząt, uprawa roli oraz rzemiosło.

W połowie XIII wieku ziemia ostródzka została podbita przez zakon krzyżacki i włączona do terytorium jego państwa w Prusach. Pierwszym znanym przedsięwzięciem na tym terenie w dobie państwa zakonu niemieckiego było wzniesienie w 1270 roku drewniano-ziemnej fortalicji na jedynej większej wyspie w zabagnionej delcie rzeki Drwęcy⁴. Dla Ostródy przełomowe okazało się założenie, na mocy dokumentu lokacyjnego dzierzgońskiego komtura Hartunga von Sonnenborn z 13 lipca 1335 r., gminy miejskiej⁵. Zamysł lokowania ośrodka o charakterze miejskim pojawił się już kilka lat wcześniej, gdy książę brunszwicki Luter, ówczesny wielki szatni i komtur dzierzgoński, nadał osadnikom 96 łanów na prawie chełmińskim u ujścia Drwęcy do Jeziora Drwęckiego z zamiarem założenia miasta Osterode – ta nazwa nawiązywała do dziedzicznej posiadłości książąt brunszwickich w Dolnej Saksonii, leżącej u podnóża gór Harzu (Osterode am Harz)⁶. Plan ów ściśle się łączył z rozwojem kolonizacji wiejskiej na terenie komturstwa na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XIV wieku⁷; prawdopodobnie chodziło też o wzmocnienie obronnego znaczenia krzyżackiej warowni. Inicjatywę podjął wspomniany komtur Hartung von Sonnenborn. W wydanym przezeń dokumencie jest wymieniony lokator Renicken (*erbar man Renicken*), zapewne pierwszy sołtys⁸. Tereny przyznane miastu (96 łanów) były położone po obu stronach rzeki Drwęcy. Ostróda miała być zbudowana na wyspie, którą tworzyły ramiona tej rzeki oraz od zachodu Jezioro Drwęckie. Nowy ośrodek zyskał dzięki temu bardzo dobre warunki obronne – prowadziły do niego bowiem tylko trzy niewielkie przesmyki: jeden od północy, między jeziorami Drwęckim a Pauzeńskim, drugi między jeziorami Drwęckim i Smordy oraz od północnego wschodu trzeci, między jeziorami Pauzeńskim a Paskierz. Dodatkowe utrudnienia dla potencjalnych najeźdźców stanowiły liczne w okolicy ciekły wodne, jeziora i bagniska. Ponadto w widłach Drwęcy, w północno-zachodnim narożniku wzniesiono zamek komturstwa ostródzkiego.

Zgodnie z dokumentem lokacyjnym z roku 1335, którego treść jest znana jedynie z kopii z 1599 roku, na ogółem 96 nadanych łanów 30 miało być zwolnionych od wszelkich ciężarów – wśród nich 3 łany stanowiące uposażenie urzędu sołectkiego, a ponadto ogrody dla mieszczan oraz pastwiska plebana⁹. Z pozostałych 66 łanów 6 stanowiły grunty wolne należące do plebana, natomiast 54 łany otrzymali mieszczanie w zamian za roczny czynsz, wnoszony głównie w pieniądzu (15 szkójców od 1 łana), a w małej części w naturze (2 kury od 1 łana)¹⁰. Poza nadaniami ziemskimi (6 łanów) sołtys i jego następcy otrzymali dochody z kar sądowych, przy czym Zakon zastrzegł dla siebie sądownictwo nad Prusami i Polakami. Sprawy karne (przestępstwa) ostródzkich mieszczan za urzędowania pierwszego sołtysa i jego następcy miały podlegać miastu Dzierzgoń. Ostródzianom przysługiwało ponadto prawo połowu ryb w rzece Drwęcy i w Jeziorze Drwęckim mniejszymi narzędziami do połowów.

Prawdopodobnie w celu dokładniejszego określenia granic ziemskich posiadłości miasta, powiększonych przez zakup nowych gruntów, ostródzki komtur Albrecht Schaff zu Dornburg, przychylając się do próśb mieszkańców,

29 lipca 1348 r. odnowił przywilej miejski¹¹. W nowym dokumencie została zatwierdzona sprzedaż miastu 8 łanów i 11 mórg, wraz ze zobowiązaniem mieszczan do uiszczania niewielkiego czynszu w wymiarze 15 szkójców dla domu zakonnego w Ostródzie. Szczegółowiej niż w pierwotnym przywileju lokacyjnym opisano granicę patrymonium ziemskiego. Biegła ona od Jeziora Wornieńskiego (na południowy wschód od Ostródy) do gruntów Albrechta z Lichtajna (na południe od Ostródy), następnie przez trzęsawisko i buczynę oddzielającą pola owego Albrechta i Prusa Glausothego aż po jezioro Morlinek (Kleinen Orlein), stąd strumykiem między grabiną a olszyną do styku gruntów Glausothego i Buchwaldu (Kajkowo). Od Buchwaldu granica dochodziła do świerczyny, dalej wiodła wzdłuż gruntów Albrechta z Lichtajna do strumyka Korniny i jeziorami Nakroń (See Nokran lub Kleiner Zahmen-See) oraz Sajmino (Grosser Zahmen-See). Od olszyny nad tym ostatnim jeziorem granica patrymonium biegła do dóbr Sysy (Gutt Symenzen), położonych na południowy wschód od miasta. Z tego miejsca prowadziła do dębiny Henckego, będącej początkiem granicy Wornin, następnie wzdłuż linii granicznej tej miejscowości aż do punktu oddzielającego Morliny od Buchwaldu, stąd dochodziła do Jeziora Drwęckiego (Drewenz-See) i podążała brzegiem tego jeziora aż do domu zakonnego, a następnie do Jeziora Pauzeńskiego (Pausen-See) i dalej z nurtem strumyka Pauzy (Pausenfließ) aż do stojącego przy jego ujściu do Drwęcy stupa. Granica patrymonium kończyła swój bieg wzdłuż pewnej świerczyny w Buchwaldzie. Według odnowionego dokumentu w skład 66 łanów przeznaczonych dla miasta i jego mieszkańców wchodziło 6 wolnych łanów dla proboszcza oraz 6 wolnych łanów dla sołtysa i jego spadkobierców. Zapis dotyczący rybołówstwa na Jeziorze Drwęckim i na rzece Drwęcy pozostał niezmienny¹². Zawarty w odnowionym przywileju opis patrymonium ziemskiego z jednej strony jest świadectwem stosunkowo już rozwiniętego osadnictwa wokół miasta, a z drugiej, ze względu na trudności w identyfikacji wymienionych w nim miejscowości i punktów topograficznych, komplikuje precyzyjne ustalenie jego zasięgu. Do dziś przetrwały nieliczne kopce graniczne wyznaczające obszar miejski. Pierwszy z nich znajduje się między jeziorami Nakroń a Korniny, drugi nad brzegiem Jeziora Drwęckiego, na zachód od Gospodarstwa Rybackiego. Niestety dziś już nie istnieje – widoczny jeszcze w końcu XIX wieku – jedyny wymieniony w dokumencie lokacyjnym z 1348 roku kopiec graniczny Schneckenberg, czyli Ślimacza Góra (teren tzw. czerwonych koszar)¹³.

Il. 1. Dziedziniec dawnego zamku zakonu krzyżackiego, stan z 1935 r.,
Der Kreis Osterode Ostpreußen in Bildern,
Bd. II, bearb. v. W. Baselau u.a., Leer 1987, s. 56.

Komturstwo ostródzkie, utworzone w miejsce wcześniej istniejącego co najmniej od 1332 roku prokuratorstwa, należało do najpóźniej zorganizowanych jednostek administracyjnych państwa zakonnego. Jego początki są ściśle związane z procesem zagospodarowywania w pierwszej połowie XIV wieku ziem zajmowanych przed podbojem krzyżackim przez Galindów i Sasinów. Powstało na terytorium wcześniej podlegającym jurysdykcji komturstwa dzierzgońskiego, które obejmowało na przełomie XIII/XIV wieku całą Pomezanię i tereny na południowy wschód w kierunku Mazowsza, aż po Wielbark. Zbyt duży obszar tego komturstwa, a jednocześnie pomyślnie rozwijające się

osadnictwo, niejako wymusiły na władzach zakonnych w latach 1340–1341 decyzję co do wydzielenia nowej jednostki administracyjnej z główną siedzibą w Ostródzie. Składała się ona początkowo z czterech okręgów-komornictw (Kammeramt) zamieszkiwanych głównie przez ludność pruską, których urzędy mieściły się w Iławie, Dąbrównie, Ostródzie i Działdowie. Później utworzono jeszcze komornictwa w Olsztynku, Wielbarku i w Nidzicy¹⁴.

W ramach ustalonej w XIV wieku hierarchii urzędów lokalnych w państwie krzyżackim, komtur ostródzki zajmował piąte miejsce – po komturze toruńskim, bałgijskim, brandenburskim (pokarmińskim) i ragneckim, a przed gdańskim, gniewskim, świeckim i radzyńskim. Nadgraniczne położenie komturstwa wpłynęło bardzo poważnie na jego rolę polityczną i handlową. Usytuowanie na szlaku z Mazowsza do Malborka sprawiło, że drogi prowadzące przez terytorium komturstwa wykorzystywano jako trakt pocztowy.

Specyfiką tej jednostki administracyjnej była struktura własności ziemskiej. Poza początkowym okresem osadnictwa w ziemi chełmińskiej, nigdzie poza komturstwem ostródzkim nie doszło do rozwoju tak wielkiej własności. Dla pierwszej fazy budowy państwa zakonu krzyżackiego w Prusach charakterystyczne są wielkie nadania ziemskie dla niemieckiej szlachty, przybyłej m.in. z Dolnej Saksonii¹⁵. Przy końcu XIII wieku Zakon zrezygnował z tej polityki zarówno ze względów fiskalnych, jak i w obawie przed nadmiernym wpływem dużych posiadaczy. Nadania dla rycerstwa były znacznie mniejsze, na ogół obejmowały tylko 12–15 łanów – takie nadziały najczęściej uzyskiwała niższa szlachta służebna. W drugiej połowie XIV wieku zdarzały się nadania 20–50-łanowe, a nawet większe, na obszarach kolonizowanych puszczy¹⁶. Do pierwszego wielkiego nadania na ziemi sasińskiej doszło w 1321 roku na mocy dokumentu mistrza krajowego Fryderyka von Wildenberg – przekazano wtedy Piotrowi von Heselecht, braciom Heymannowi i Konradowi von Wansen oraz innym jego krewnym aż 1440 włók między rzekami Wel a Szkotówką. Odbiorcami nadania byli przybysze z ziemi chełmińskiej, natomiast Piotr von Heselecht pochodził ze Śląska¹⁷. Specyfika tego aktu nie polegała tylko na objęciu nim ogromnego obszaru, ale również na jego charakterze prawnym: było to bowiem nadanie na zasadach własności alodialnej, dziedzicznej, a nie na prawie chełmińskim, w dodatku z bardzo długim okresem wolnizny od ciężarów służby wojskowej¹⁸. W 1325 roku komtur dzierzgoński Luter von Braunschweig przekazał chełmińskim rycerzom Hansowi von Otatz, Piotrowi von Geierswalde, Bertholdowi von Fürstenau i ich krewnym Tomaszowi, Ludwikowi, Hannusowi i Kirsteinowi 400 łanów na południe od Ostródy¹⁹. Trzy lata później, 24 lipca 1328 r. dokonał kolejnego dużego nadania, przyznając Konradowi Düringowi 200 łanów leżących na zachód od włók objętych poprzednim aktem²⁰. W tym samym roku komtur wydał drugi przywilej, obejmujący 120 łanów, dla braci Wencesława i Diebiesława. Piszący o tym nadaniu K. Abe identyfikował ich z Polakami, którzy przybyli z Czech lub Śląska²¹. Mieli oni stawać w zamian do służby zbrojnej, ale bez opłacania czynszu rekognicyjnego. Luter książę brunszwicki wydał jeszcze cztery lub pięć dalszych przywilejów nadających areale wielkości około 40 łanów. Jego następcy na urzędzie komtura w Dzierzgoniu – Günther hrabia von Schwarzburg oraz Hartung von Sonnenborn kontynuowali akcję osadniczą, udzielając różnej wielkości nadań (30–200 łanów) w ziemi sasińskiej²². Konsekwencją aktów lokacyjnych w komturstwie ostródzkim, a dokładniej: w środkowej jego części, były szczególnie dogodne warunki dla rozwoju wielkiej własności i stanu wielkich posiadaczy dóbr służebnych. W pozostałych komornictwach – a więc w okolicach Nidzicy, Wielbarku, Działdowa – później powstawały wsie na prawie pruskim, chełmińskim, a nawet mniej korzystnym prawie magdeburskim prostym²³.

Gdy sprawa powołania komturstwa ostródzkiego została całkowicie przesądzona, około połowy XIV wieku komtur Günther von Hohenstein przystąpił do budowy ceglanego zamku w pobliżu dawnej fortelicy. Zdaniem badaczy prace budowlane trwały stosunkowo długo, bo aż do około roku 1407, m.in. z powodu najazdu w 1381 roku litewskiego księcia Kiejstuta, od którego ucierpiało również miasto²⁴. Zamek konwentualny, wzniesiony w kształcie regularnego czworoboku, został wyposażony w fosę, zewnętrzny mur oraz gdanisko²⁵. Zapewniał dobrą ochronę szlaków handlowych prowadzących z Działdowa i Nidzicy, był też poważną przeszkodą na strategicznie ważnej drodze do centrum państwa zakonnego w Prusach, a ponadto dobrą bazą wypadową przeciw wrogowi z południa. Badania Jana Gancewskiego wykazały stosunkowo duże znaczenie gospodarcze i handlowe zamku oraz przynależnych do niego folwarków na północnym brzegu Drwęcy²⁶. Na przedzamczu, usytuowanym po stronie zachodniej, był browar, kuźnia, młyn, stajnie oraz szopy²⁷.

Nadane Ostródzie prawo chełmińskie umożliwiło rozwój samorządu. Początkowo na czele miasta stał wójt, ale już od 1356 roku jest wzmiankowany urząd burmistrza oraz rada składająca się z czterech lub sześciu mieszczan²⁸. Funkcjonowała też ława sądowa. Pierwsi mieszkańcy Ostródy mogli pochodzić zarówno z gór Harzu, jak i z miast wcześniej założonych w Prusach; niewykluczony jest wśród nich pewien odsetek Prusów i Polaków. W przeważającej większości posługiwali się językiem niemieckim. W średniowieczu ostródzianie trudnili się rzemiosłem, rolnictwem i handlem. Rozwój ich miasta warunkowało kilka korzystnych czynników, przede wszystkim bezpośrednie konsekwencje stosunkowo bogatego uposażenia ziemskiego. Mieszczanie posiadający ziemię poza murami miasta mieli dziewięć lat wolnizny; po upływie tego czasu byli zobowiązani płacić z każdego łanu czynsz w pieniądzu i życie oraz oddawać proboszczowi dziesięcinę w wymiarze 1 korca żyta od łanu²⁹. W późniejszym okresie obszar patrymonium miejskiego Ostródy został powiększony i był niewiele mniejszy od uzyskanego w 1233 roku na mocy przywileju chełmińskiego przez Toruń (110 łanów)

oraz przeciętnie dwu-, a nawet trzykrotnie większy niż w innych miastach komturstwa ostródzkiego – poza Nidzicą, której nadano 40 łanów pod miastem oraz 60 łanów w oddzielnej wsi miejskiej. Pozwala to sądzić, że Zakonowi zależało na zapewnieniu Ostródzie szczególnie dogodnych warunków rozwoju³⁰. Zwiększeniu dochodów i uprawnień samorządu służyło sprzedanie miastu przez komtura Günthera von Hohenstein 8 kwietnia 1356 r. czterem ław chlebowych oraz czterem ław szewskich. W zamian Zakon miał otrzymywać corocznie na dzień św. Marcina czynsz w wysokości 8 szkoców³¹.

Il. 2. Południowe skrzydło zamku zakonu krzyżackiego, stan z 1958 r., J. Müller, *Dzieje Ostródy*, tłum. D. Krzywicka-Kaindel, Ostróda 2010, s. 542, nr 84

Obydwa ramiona Drwęcy i znaczne obszary bagienne tworzyły dodatkową, naturalną barierę ochronną ostródzkiej wyspy miejskiej. Dla rozwoju handlu w Ostródzie szczególnie ważne były możliwość żeglugi po Drwęcy oraz położenie na skrzyżowaniu ważnych tras handlowych, wiodących z południa na północ i ze wschodu na zachód. Wspomniano już o roli traktu z Mazowsza, a zwłaszcza z Płocka przez Mławę, Działdowo, Dąbrówno, Ostródę do Malborka jako szlaku pocztowego. Z Ostródy prowadziły też drogi do Olsztyna, Iławy i Nidzicy³². Znaczenie i stosunkowo pomyślny rozwój Ostródy w pierwszej fazie istnienia potwierdza pierwsza w źródłach wiadomość o jarmarku w państwie krzyżackim, odbywającym się w tym właśnie mieście – zawiera ją dokument wspomniany już sprzedany przez komtura Günthera von Hohenstein w 1356 roku czterem ław chlebowych miejscowym mieszczanom³³. Dla rozwoju wymiany z Mazowszem w komturstwie ostródzkim zorganizowano również jarmarki w Nidzicy, Działdowie i Dąbrównie. W przeciwieństwie do większości jarmarków w małych miastach Prus Krzyżackich, oprócz handlu lokalnego odbywała się na nich także wymiana międzynarodowa³⁴. Uczestniczyli w niej kupcy handlujący wołami na trakcie prowadzącym z Rusi i księstw mazowieckich przez Kwidzyn i Malbork do Gdańska³⁵. Ze względu na brak źródeł słabo jest rozpoznana rola Drwęcy jako szlaku łączącego Ostródę z Wisłą, a tym samym umożliwiającego udział tego miasta w dalekosiężnym handlu, którego przedmiotem mogło być przede wszystkim drewno. Surowiec ten miał potężne znaczenie w wymianie między Wschodem a Zachodem Europy. Zakon krzyżacki, wbrew ograniczeniom określonym w regule, włączył się w handel m.in. tym produktem na bardzo szeroką skalę, wykorzystując wyspecjalizowanych urzędników – szafarzy malborskiego i królewieckiego, którzy za pośrednictwem Gdańska i Torunia eksportowali drewno do zachodnioeuropejskich portów³⁶. Potencjalnie istniały warunki do partycypacji komturstwa ostródzkiego w handlu drewnem, gdyż był surowiec oraz rzeka Drwęca jako szlak transportowy – brak jednak wiadomości na ten temat. Inwentarz komturstwa co prawda informuje, że w roku 1392 były na jego wyposażeniu dwie łodzie wiślane, ale już pięć lat później nie ma o tym wzmianki³⁷.

Ostatnio opublikowane studia monograficzne dotyczące różnorodnych aspektów sąsiedztwa mazowiecko-krzyżackiego w latach 1411–1466 przekonują, że Ostróda i komturstwo ostródzkie odgrywały na tym odcinku bardzo ważną rolę³⁸. Wielka Wojna polsko-litewsko-krzyżacka w latach 1409–1411 toczyła się w znacznej mierze na terytorium tego komturstwa³⁹. W bitwie pod Grunwaldem zginął ostródzki komtur Konrad von Pinzenau. Oddziały polsko-litewskie zajęły Ostródę 18 lipca 1410 r. w wyniku działań pruskiego szlachcica Mikołaja z Durąga (Klaus v. Döhringen), wsi położonej 11 km na południowy wschód od tego ośrodka; Mikołaj porzucił armię krzyżacką na polu bitwy pod Grunwaldem, przejął kontrolę nad Ostródą i zamkiem, a następnie oddał je złupione królowi polskiemu. Na zamku złożono przejściowo zwłoki wielkiego mistrza Zakonu i ostródzkiego komtura poległych pod Grunwaldem, a mieszkańcy miasta złożyli hołd polskiemu władcy. Król Władysław Jagiełło przekazał zamki w Ostródzie i Nidzicy księciu Januszowi I i za aktywny udział wojsk z Mazowsza w wojnie przeciw zakonowi krzyżackiemu⁴⁰. Jednak wkrótce, po nieudanym oblężeniu Malborka przez armie polską i litewską, Krzyżacy ponownie objęli w posiadanie zamek, miasto oraz spustoszoną ziemię ostródzką⁴¹.

Powoli zaczęło narastać niezadowolenie z rządów krzyżackich, wyrażone akcesją przedstawicieli rycerstwa ziemi ostródzkiej do powołanego w 1440 roku Związku Pruskiego. Małe miasta państwa zakonnego coraz silniej włączały się w politykę wewnętrzną, lecz Ostróda zwlekała z przystąpieniem do Związku. Uczyniła to najpóźniej w kwietniu 1454 roku, po opanowaniu zamku i miasta przez zbuntowane przeciw Zakonowi wojska Związku Pruskiego⁴². Po wy-

granej przez zaciężnych krzyżackich bitwie pod Chojnicami (18 IX 1454 r.) Ostróda ponownie wróciła pod panowanie zakonne. Na początku zmagani w 1454 roku na ostródzkim zamku został uwięziony przez swoich braci, stojących po stronie Związku i Polski, Aleksander Bażyński (Sander v. Baysen)⁴³. Po bitwie chojnickiej objął on rządy w imieniu Zakonu, a mieszkańcy Ostródy musieli zapłacić karę za sprzyjanie wrogom Krzyżaków. W 1457 roku miasto, na skutek złożenia hołdu przez ostródzkiego sędziego Mikołaja Wierzbowskiego, znalazło się przejściowo pod władzą polską. Na mocy drugiego pokoju toruńskiego Ostróda wraz z terytorium komturstwa pozostała w państwie zakonnym, a po jego sekularyzacji w 1525 roku w Prusach Książęcych, będących lennem Polski. Po likwidacji komturstw utworzono tam starostwa zarządzane przez książęcych starostów (Amthauptmann). Sprawowali oni nadzór administracyjny nad dobrami ziemskimi i miastami, do nich też, aż do połowy XVII wieku, należała jurysdykcja sądowa. W Ostródzie ostatni komtur Quirin Schlick, hrabia von Passau, pan na Weißkirchen i Elnbogen, został mianowany pierwszym starostą⁴⁴. Od 1752 roku, w wyniku nowego podziału administracyjnego Prus, Ostródę włączono do powiatu morąskiego. Od tego czasu ostródzkie sądownictwo podlegało tamtejszemu kolegium sądowemu⁴⁵.

Il. 3. Kościół miejski, widok od strony południowej, widokówka z początku XX w., J. Müller, *Dzieje Ostródy*, tłum. D. Krzywicka-Kaindel, Ostróda 2010, s. 385, nr 50.

Pod względem administracji kościelnej Ostróda wraz z okolicami należała do biskupstwa pomezaniańskiego i była siedzibą archiprezbiteratu⁴⁶. Wzniesiony w południowo-wschodniej pierzei rynku kościół parafialny, być może pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny, był objęty krzyżackim patronatem⁴⁷. Przy kościele już na początku XV wieku (1408) działała szkoła parafialna⁴⁸. Książę pruski Albrecht Hohenzollern po sekularyzacji państwa krzyżackiego i swojej konwersji w 1525 roku przystąpił do propagowania luteranizmu⁴⁹. Granice

protestanckiej diecezji pomezaniańskiej oraz sambijskiej ustalił on dokumentem z 10 marca 1528 roku⁵⁰. Biskup Georg von Polentz z Sambii wysłał ewangelickich kaznodziejów do poszczególnych miast, a książę osobiście brał udział w wizytacjach kościelnych, w towarzystwie biskupów G. v. Polentza i Paula Speratusa z Pomezanii. Prądy reformacyjne, które w latach dwudziestych XVI wieku dotarły do Ostródy, zmieniły dotychczasowe stosunki religijne. Mieszkańcy miasta przeszli na wyznanie ewangelickie; w źródłach historycznych nie ma bliższych informacji, jak w rzeczywistości przebiegał ten proces⁵¹. W 1592 roku w Ostródzie otwarto miejską szkołę. Warto dodać, że do Ostródy i Dąbrówna trafili na krótko w okresie reformacji, w latach 1548–1564, również bracia czescy⁵².

Stulecia XVII i XVIII nie stanowiły szczęśliwego okresu w dziejach Ostródy. Podczas polsko-szwedzkiej wojny o ujście Wisły, od roku 1628 do 1629 miasto zajmowały oddziały szwedzkie⁵³. W latach 1633–1643 miastem (i starostwem) zarządzał Jan Chrystian, śląski książę Brzegu i Legnicy (Herzog Johann Christian von Liegnitz-Brieg), w efekcie swych niezaspokojonych roszczeń finansowych wobec domu brandenburskiego z tytułu posagu pierwszej żony Doroty Sybilli. Jan Chrystian zmarł w Ostródzie 25 grudnia 1639 r. i spoczął w rodzinnym grobowcu w Brzegu, natomiast w kościele parafialnym w Ostródzie (dziś pod wezwaniem św. Dominika Savio) została pochowana w 1639 roku jego druga żona, księżna Anna Jadwiga von Sitsch⁵⁴. Następnie od roku 1643 do 1672 miasto było w zastawie u hrabiów von Pfalz-Simmern. W okresie wojny szwedzko-polskiej w latach 1655–1660 mieszkańcy Ostródy ponosili znaczne (ponad 47 tys. marek pruskich) koszty utrzymania stacjonujących wojsk książęcych⁵⁵. Kolejnym nieszczęściem były epidemie dżumy – w roku 1708 i 1711, w wyniku których zmarło 51 mieszkańców. Podczas wojny siedmioletniej (1756–1763) w mieście kwaterowały wojska rosyjskie generała-majora J. von Treidena.

Układ przestrzenny Ostródy w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności nie jest poświadczony w źródłach kartograficznych. Pierwszy znany – anonimowy – plan pochodzi z około 1700 roku⁵⁶ i przedstawia układ cieków wodnych wokół miasta, nie ma więc na nim zabudowy wewnątrz murów, chociaż system miejskich umocnień został dokładnie odwzorowany, z zaznaczeniem murów, bram, wież i zamku. Miasto miało kształt romboidalny. Północna linia murów miejskich, z umieszczoną pośrodku Bramą Łazienką, była najdłuższa i lekko nachylona w kierunku południowo-wschodnim. Od wschodu do miasta prowadziła Brama Kościelna, a od południa Brama Garmcarska. Dzięki innym źródłom udało się ustalić, że w obrębie murów od XVI do XVIII wieku znajdowały się 62–64 działki z domami mieszczkańskimi oraz około 80 tzw. bud⁵⁷. Ostróda należała do dwóch jednocześnie kategorii (typów) ośrodków miejskich w Prusach – można ją bowiem określić zarówno jako miasto leżące nad rzeką, jak i jako położone na wyspie oraz nad jeziorem. Taka lokalizacja miała duże walory obronne, wzmocnione dodatkowo przez krzyżacką warownię⁵⁸.

Il. 4. Zdjęcie lotnicze z 2.10.1943 r., widok na centrum miasta, *Der Kreis Osterode Ostpreußen in Bildern*, Bd. II, bearb. v. W. Baselau u.a., Leer 1987, s. 13.

Mimo wielu niepomyślnych wydarzeń i okoliczności (zarazy w 1625, 1708, 1711 roku, stacjonowanie obcych wojsk w czasie wojen szwedzkich oraz rosyjskich w latach 1758–1762), w czasach nowożytnych Ostróda rozwijała się pod względem gospodarczym i demograficznym. W 1740 roku miała 698 mieszkańców, a już po niecałym półwieczu – w roku 1787 – żyło w niej 1539 osób⁵⁹. Na początku drugiej połowy XVIII wieku nie wyróżniała się jednak na tle innych miast podobnej wielkości w Prusach, poza dotkliwym dla mieszczan obowiązkiem kwaterowania stacjonujących oddziałów⁶⁰.

Ważną cezurą w dziejach Ostródy był pożar, który wybuchł 21 lipca 1788 roku⁶¹. Ogień pojawił się w starej słodowni i szybko rozprzestrzenił się na okoliczne budynki i na zamek, gdzie eksplodował zgromadzony tam proch. W ciągu kilku godzin spłonęło prawie całe miasto, w tym 164 budynki – w zdecydowanej większości należące do mieszczan, tak zwany niemiecki kościół, ratusz, garbarnia i wspomniana słodownia. Ocalały jedynie okolice Bramy Kościelnej, kościół polski, dwie szkoły, a ponadto Brama Łazienna i ponad 40 budynków Przedmieścia Łaziennego. Śmiertelnych ofiar pożaru nie było wiele (4), lecz setki spośród 1539 mieszkańców musiało się z Ostródy wyprowadzić⁶². W sytuacji zagrożenia dalszego istnienia miasta z pomocą ostródzianom pospieszył pruski król, a także mieszkańcy Miłomłynna i Morąga oraz innych niemieckich ośrodków. Do odbudowy wykorzystano cegłę z rozebranych murów i wież miejskich. W pochodzącej z tego okresu urbanistycznej koncepcji Ostródy nie wprowadzono większych zmian aż do drugiej wojny światowej.

Plan Barkowsky'ego⁶³ z sierpnia 1788 roku jest podstawą wiedzy o rozplanowaniu przestrzennym Ostródy tylko w późnym okresie nowożytnym, gdyż po pożarze nie odtworzono w całości jej wcześniejszego układu. Kształt miasta nie jest jednak łatwy do zrekonstruowania. Opierając się na będących w jego dyspozycji planach J. Müller przypuszczał, że po pożarze zabudowa Ostródy była nieco swobodniejsza, przez co zmienił się jej układ przestrzenny⁶⁴. Zgodnie z jego hipotezą – nieprzyjmowaną przez wszystkich historyków⁶⁵ – przed pożarem Ostróda miała czworokątny rynek, stanowiący rozszerzenie głównej ulicy Langegasse, która była przedłużeniem równoleżnikowo biegnącej ulicy Hauptgasse. Na rynku stał ratusz; o jego wyglądzie przed pożarem wiadomo tylko, że był masywnym budynkiem z wieżą, z zamontowanym zegarem i „chorągiewką” przedstawiającą jeźdźca. Obok ratusza znajdowały się tzw. budy kramarskie⁶⁶. Z powodu nierównoległości ramion tworzących deltę Drwęcy Ostróda po pożarze miała kształt niemal romboidalny, o wymiarach 460x350x240x100 m. Rozciągający się równolegle do rzeki rynek w kształcie trapezu, o wymiarach 48x75x45x70 m, składał się z dwóch części: jedną zwano później Starym Rynkiem (Alter Markt), drugą określano jako Nowy Rynek (Neuer Markt) – i ta miała kształt niemal trójkąta równoramiennego. Barkowsky nie podał nazwy Alter Markt, a jedynie wykreślił tam ul. Długą (Langgasse) biegnącą wzdłuż północnej pierzei rynku. Na niej, na centralnym placu (ryнку) zaznaczył jeszcze stary ratusz, gdyż nowy ukończono ostatecznie w 1792 roku⁶⁷; stary wyglądał inaczej niż budynek istniejący do końca drugiej wojny światowej, gdyż miał kształt prostokąta stojącego dłuższym bokiem wzdłuż rynku.

Il. 5. Targ tygodniowy na Starym Rynku (Alter Markt), w tle budynek ratusza, około 1928 r., *Der Kreis Osterode Ostpreußen in Bildern*, Bd. II, bearb. v. W. Baselau u.a., Leer 1987, s. 21

Ostróde można było wówczas opuścić jedną z trzech bram. Na północy od Bramy Łaziennnej (Badertor) prowadził trakt w kierunku Miłomłynna i Elbląga. Zaczęły się przy nim kształtować dwa przedmieścia widoczne na planie Barkowsky'ego: Łaziennie (Badervorstadt) i Fiugajny (Fieghnen), rozlokowane po obu stronach skrzyżowania obecnych ulic Olszyńskiej i K. Pułaskiego. Na terenie leżącym poza widłami Drwęcy stało pod koniec XVIII wieku około stu budynków. Ruch z miasta w kierunku wschodnim, a następnie południowo-wschodnim, do Kajkowa i Olsztynka, odbywał się przez Bramę Kościelną (Kirchentor, Katarinnentor w 1603 r.), której nazwa pochodziła od sąsiadujących z nią kościołów polskiego i niemieckiego. Przy szlaku na Olsztyn, w kierunku północno-wschodnim powoli zaczęły się rozszerzać przedmieścia Pauzy (w okolicy obecnej ul. Gizewiusza) i Senden (w rejonie dzisiaj-

szych ulic Polnej i Olszyńskiej). Trzecia brama, tzw. Garncarska (Töpfer-
tor), wyprowadzała ruch z miasta w kierunku południowym, na dwa szlaki: w kierunku Lubawy i ławy oraz (o drugorzędym znaczeniu) do Olsztynka. Osiedle garnarczy istniało w okolicy obecnej ul. Spichrzowej (dawniej Bahnhofquerstrasse): na planie są zaznaczone mieszkania rzemieślników, piec garncarski, szopa oraz cegielnia. Dalej na zachód, już poza planem Barkowsky'ego, przy ul. Jaracza (Jakobstrasse) leżała osada strycharzy zajmujących się produkcją cegieł. Ponadto przez Furtę Wodną po stronie zachodniej mieszczanie przechodzili do fosi zamkowej po wodę. Wodę czerpano również z południowej odnogi Drwęcy.

Spora liczba mieszczan zamieszkiwała tereny wysunięte na północny zachód od miasta, należące do starostwa, w okolicy młyna⁶⁸. Na planie Barkowsky'ego jest wprawdzie zaznaczona ul. Wodna (Wasserstrasse), ale taką nazwę miała wówczas krótka ulica we wschodniej części miasta, łącząca ul. Tylną (Hintergasse) z kościołem. Późniejsza Wasserstrasse, czyli odcinek dzisiejszej ul. Mickiewicza od skrzyżowania z ul. Stapińskiego do skrzyżowania z ul. Olszyńską, została wytyczona po 1789 roku. Powstanie tej ulicy łączy się z pierwszą próbą pewnej modernizacji układu przestrzennego Ostródy, której celem było połączenie miasta z przedmieściem północnym oraz umożliwienie komunikacji tranzytowej, omijającej centrum. Jest wysoce prawdopodobne, że w tym samym czasie wytyczono z podobnych powodów obecną ul. Drwęcką (Drewenzstrasse). Dzięki temu Ostróda zyskała już drugą południkową swego rodzaju obwodnicę, przybliżającą do miasta mieszkańców przedmieść Pausen i Senden.

Plan Barkowsky'ego pozwala umiejscowić grunty mieszczan na południe od Jeziora Pauzeńskiego i nad Jeziorem Drwęckim, na południe od ujścia rzeczki Pauzeńskiej (Pauzen Fliess). Wymienione są na nim nazwiska osiemnastu właścicieli gruntów, z których sześć ma polskie brzmienie. Między południowymi odnogami Drwęcy znajdowały się niewielkie budynki oraz ogrody. Numeracja parceli na planie jest niepełna, brakuje numerów domów w południowej części miasta, w pobliżu odnogi Drwęcy, oraz na północy, przy ul. Tylnej (Hintergasse); może to świadczyć, że te budynki były jeszcze zniszczone lub niezamieszkałe. W przestrzeni dawniej otoczonej miejskimi umocnieniami zaznaczono dziesięć ulic.

Okres wojen napoleońskich znacząco pogorszył demograficzną kondycję Ostródy. Dowodem na to jest m.in. plan Rehefelda z lat 1807–1818, przedstawiający miasto pod względem hydrograficzno-topograficznym⁶⁹. Nie widać na nim przestrzennego rozwoju przedmieść. Wiele budynków przekształcono wówczas na potrzeby magazynowe, a przy okazji zburzono Bramę Kościelną. Od 21 lutego do 1 kwietnia 1807 roku na ostródzkim zamku mieściła się główna kwatera armii napoleońskiej. Cesarz Napoleon nie cenił zbyt wysoko miasta, w którym stacjonował, nazywał go „marną wsią”⁷⁰.

Po zakończeniu wojen napoleońskich, w 1815 roku przeprowadzono w Prusach reformę administracyjną. Ostróda na niej zyskała, gdyż stała się stolicą powiatu. Pierwszym landratem został Wilhelm Leopold Köhn von Jaski. Od 1818 roku, w ramach landratury ostródzkiej, miasto rozwijało się na obszarze tzw. wyspy pauzeńskiej (Insel im Pausen bei Osterode) leżącej na północ od linii murów, na jego patrymonium między rzeką Drwęcą od południa a Jeziorem Drwęckim od wschodu i Jeziorem Pauzeńskim od północy. Ze źródeł kartograficznych pochodzących z lat 1822 i 1827⁷¹ wynika, że południowa część tego obszaru była już stosunkowo licznie zabudowana. Na wyspę pauzeńską prowadziły od południa trzy mosty (Amtsbrücke, Baderbrücke, Grünebrücke). Znajdowały się tam cmentarze ewangelicki i żydowski, pastwisko dla koni (Roßgarten) oraz młyn.

Il. 6. Ostróda widok miasta od strony południowej. Rysunek z około 1850 r. Na pierwszym planie kościół miejski (Stadtkirche), z lewej strony wieża ratusza, w głębi z prawej strony koszar piechoty tzw. Bergkaserne, *Der Kreis Osterode Ostpreußen in Bildern*, Bd. I, hrsg. v. E. Vogelsang, Leer 1984, s. 12

Na początku drugiej połowy XIX wieku na południe od centrum Ostródy była jeszcze czynna południowa odnoga Drwęcy, zasypana dopiero około 1899 roku. Z tego czasu warto odnotować poszerzenie zabudowy w północnej części miasta – usunięcie średniowiecznych murów pozwoliło ją przesunąć aż do linii rzeki. Najbardziej ciekawe są spostrzeżenia związane z planem Koeniga z około 1850 roku i dotyczące rozlokowania jedenastu fortów wokół Ostródy, w strategicznych punktach, zwłaszcza w pobliżu prowadzących do niej z różnych kierunków dróg. Plan zakładał wybudowanie warownego obozu typu Rogniata, z rzadko rozmieszczonymi i wysuniętymi elementami obrony w postaci fortów, działobitni, barankowych szańców i reduity. Ponieważ nie zachowały się żadne informacje o tych umocnieniach ani ich rysunki techniczne (np. takie jak wznoszonych później budynków), można wnosić, że plan miał jedynie wstępny, studyjny charakter. Jego oryginał znajdował się w pruskim sztabie generalnym, co pozwala przypuszczać, że

rozważano przekształcenie Ostródy w twierdzę stanowiącą element budowanego w tym okresie systemu fortec pruskich (Giżycko, Grudziądz). Spokojne czasy po 1850 roku sprawiły, że zaniechano projektu wykorzystującego naturalne walory obronne okolic miasta⁷².

Środek zachodniej części rynku zajmował do roku 1945 dwukondygnacyjny ratusz, jego rozplanowanie jest znane z planu Ulferta z 1850 roku⁷³. Do ważnych budynków użyteczności publicznej należał również dwukondygnacyjny gmach sądu powiatowego, wzniesiony w 1900 roku, a w latach 1932–1933 rozbudowany.

Okolo roku 1900 można dostrzec wyraźne przemiany przestrzenne Ostródy, będące konsekwencją zachodzących w Prusach – zarówno Wschodnich, jak i Zachodnich – intensywnych procesów modernizacji. Miasto zamieszkiwało wtedy ponad 13 tysięcy osób. Stało w nim już 668 domów, co w porównaniu do roku 1858, kiedy odnotowano jedynie 282 budynki, oznaczało ponaddwukrotny wzrost ich liczby. Dwa szczególnie czynniki wpłynęły na rozwój Ostródy pod względem demograficznym i przestrzennym. Pierwszym było oddanie w 1852 roku do użytku Kanału Ostródzko-Elbląskiego (Oberländisches Kanal), łączącego Jezioro Drwęckie oraz Jeziorak z Elblągiem. Pomysł budowy tej sztucznej drogi wodnej zrodził się w latach trzydziestych XIX wieku, gdy szukano sposobu gospodarczej aktywizacji małych miast Prus Wschodnich, a rzecznikami inwestycji byli nieznanymi z imienia radca miejski z Ostródy Eisengraber i elbląski rajca Georg Jacob Steenke⁷⁴. Od 1856 roku do Ostródy przyplwały statki parowe i stopniowo zabudowano i dostosowano do ich obsługi nabrzeże Zatoki Drwęckiej, z dużym przyspieszeniem od momentu intensyfikacji transportu towarowego na przełomie XIX/XX wieku. Przy nabrzeżu urządzono cztery stanowiska żeglugowe, a w skład zespołu portowego wchodziło też zaplecze magazynowe i stoczniowe oraz parowy młyn Millera i Herrenbergera⁷⁵. Drugim sprzyjającym czynnikiem był rozwój infrastruktury komunikacyjnej. Po okresie większego zainteresowania władz drogami bitymi, czego wyrazem było oddanie do użytku szos do Piławek (Pillauken) (1845) i Olsztynka (1857), w latach 1871–1873 przyszedł czas na budowę linii kolejowej Toruń–Ostróda–Olsztyn–Wystruć. U schyłku stulecia, po wykonaniu blisko półkilometrowej długości nasypu przez Jezioro Drwęckie, w roku 1899 doprowadzono linię kolejową do Miłomłyn. Na początku XX wieku, po uruchomieniu dodatkowych połączeń kolejowych z Morąga, Olsztynka i przez Samborowo–Dąbrówno do Działdowa, Ostróda stała się znaczącym węzłem kolejowym w południowej części Prus Wschodnich. W mieście wzniesiono gmach dworca osobowego (1870), po jego północnej stronie powstało duże zaplecze kolejowe, a dalej na zachód stanął dworzec towarowy. Większość budynków zaplecza (m.in. warsztaty remontowe) była położona przy ul. 11 Listopada (Wilhelmstrasse). Stopniowo zabudowano obie strony ulicy Dworcowej, prowadzącej do nadbrzeżnej promenady i dalej do centrum. Ponieważ linie kolejowe dzieliły miasto, potrzebne okazały się przejazdy przez tory.

Il. 7. Wschodnia pierzeja ratusza z 1791 r., z wieżyczką dobudowaną w 1893 r., przed ratuszem Fontanna Trzech Cesarzy z 1907 r., *Der Kreis Osterode Ostpreußen in Bildern*, Bd. I, hrsg. v. E. Vogelsang, Leer 1984 s. 21

Wypiękniał w tym czasie Stary Rynek. Okolo 1895 roku obok ratusza wybudowano Fontannę Trzech Cesarzy, upamiętniającą trzech władców z dynastii Hohenzollernów: Wilhelma I (1871–1888), Fryderyka III (12 III–15 VI 1888) i Wilhelma II (1888–1918). Obiekt ten, autorstwa berlińskiego artysty Arnolda Künnego (1866–1942), wkrótce stał się symbolem miasta, reprodukowanym na licznych widokówkach. Przetrwiał wojnę; od 2004 roku nosi miano Fontanny Jedności Europejskiej, a dotychczasowe wizerunki trzech cesarzy zastąpiły herby Ostródy, miasta partnerskiego Osterode am Harz oraz Unii Europejskiej.

Ważnym czynnikiem miastotwórczym, podobnie jak w wielu innych ośrodkach pruskich, był rozrastający się w Ostródzie garnizon. Na planach z początku XX wieku na północy miasta, na wschód od cmentarza ewangelickiego, widnieją tzw. Alte Infanterie Kaserne, powstałe w połowie XIX wieku, w których stacjonowały oddziały piechoty (w latach 1898–1913 II Batalion 152 Regimentu Piechoty im. Zakonu Krzyżackiego). Koszary te, znane również jako Bergkaserne, po pierwszej wojnie światowej przekształ-

czo w osiedle mieszkaniowe. Na południu miasta, przy szosie do Olsztynka (Hohenstein) wybudowano Neue Infanterie Kaserne, zwane też „czerwonymi koszarami”, a w okresie międzywojennym Grolmankaserne – od nazwiska generała, szefa sztabu wojsk pruskich Karla Wilhelma Georga von Grolman (1777–1843), patrona i Pauzeńskiego Regimentu Piechoty Nr 18. Jak na owe czasy był to bardzo nowoczesny kompleks koszarowy, połączony z wybudowanym na skrzyżowaniu Spangenbergstrasse (obecnie odcinek ul. Grunwaldzkiej od skrzyżowania z ul. Czarnieckiego do skrzyżowania z ul. Drwęcką) i Drewenzstrasse (dziś odcinek ul. Drwęckiej od skrzyżowania z ul. Olsztyńską do wylotu jezdnii z pl. Tysiąclecia) szpitalem.

Il.8. Koszary artyleryjskie, tzw. Białe Koszary z 1913 r., J. Müller, *Dzieje Ostródy*, tłum. D. Krzywicka-Kaindel, Ostróda 2010, s. 559, nr 111

W porównaniu do stanu u schyłku XIX wieku powiększył się obszar garnizonu w efekcie oddania do użytku w roku 1913 bardzo funkcjonalnych tzw. białych koszar. Określane jako Artilleriekaserne, były zamknięte odcinkiem obecnej ul. Pięniężnego od skrzyżowania z ul. Kościuszki do skrzyżowania z ul. 21 Stycznia (Artilleriestrasse), częścią ul. Władysława Jagiełły (Hubertusstrasse), ul. Kościuszki (Olgastrasse) i odcinkiem ul. Czarnieckiego od skrzyżowania z ul. Kościuszki do wylotu z miasta w kierunku Kajkowa (Kaiserstrasse). Poza obiektami przeznaczonymi dla żołnierzy znajdowały się tam mieszkania dla kadry oficerskiej i zaplecze intendentury. W wyniku następnym inwestycji, przeznaczonych głównie dla rodzin wojskowych, w rejonie ul. Żeromskiego, Kopernika, Piłsudskiego, Jagiełły (Blücherstrasse, Mackensenstrasse, Grolmannstrasse, Litzmannstrasse) zlikwidowano pustkę rozciągającą się pierwotnie między obu koszarami.

W północnej części miasta, nad Jeziorem Pauzeńskim znajdowały się ważne z punktu widzenia gospodarki komunalnej wodociąg (1903), elektrownia (1911), gazownia (1905), rzeźnia (1893) oraz targ bydłocy. Stan sanitarny miasta poprawił się zwłaszcza po wybudowaniu w 1903 roku wieży ciśnienia (Wasserturm) i sieci wodociągowej oraz po wydłużeniu sieci kanalizacyjnej (1904). Jeden cmentarz ewangelicki był położony przy ul. Herdera (Herderstrasse) i obecnej ul. Sienkiewicza (Schillerstrasse), drugi natomiast w północno-wschodnim narożniku miasta, przy szosie do Lubajna. Katolicy chowali swoich zmarłych na cmentarzu przy Kaiserstrasse (dziś odcinek ul. Czarnieckiego od skrzyżowania z ul. Kościuszki do wylotu z miasta w kierunku Kajkowa).

Na początku XX wieku w miejscu zasypanego południowego ramienia Drwęcy wytyczono ul. Szkolną (Schulstrasse). W tym czasie teren po południowej stronie torów linii kolejowej do Olsztyna był już zabudowany.

W końcu XIX i na początku XX w. w Ostródzie pojawiły się też nowe obiekty instytucji oświatowych i kościelnych. W budynku przy zbiegu ulic Pięniężnego (Artilleriestrasse) i 21 Stycznia (Graudenzstrasse) umieszczono Mädchen-und-Knaben-Volksschule Süd, a w pobliżu młodzieżowe schronisko turystyczne. Najważniejszą w mieście instytucją oświatową było Kaiser-Wilhelm-Gymnasium, które w 1907 roku otrzymało nową, obszerną siedzibę przy ul. Drwęckiej (Hindenburgstrasse). Przy dzisiejszej ul. Jana Pawła II (Seminarstrasse) wzniesiono w roku 1876 gmach Królewskiego Seminarium Nauczycielskiego, a przy ul. Stapińskiego (Schulstrasse) zbudowano szkołę publiczną dla dziewcząt (Mädchenschule-Nord). W mieście działała też szkoła zawodowa (Fach- u. Berufsschule) przy ul. Kardynała Wyszyńskiego (Albertstrasse). Ważnymi instytucjami kulturalnymi były dwa teatry – Luisen Theater i Elisenhof, mieszczące się przy ul. Drwęckiej (Drewenzstrasse)⁷⁶.

W tym okresie przeważająca liczba ostródzian (około 83%) była wyznania ewangelickiego. Pierwsi Żydzi pojawili się w Ostródzie najprawdopodobniej w pierwszych latach XVIII wieku, ale jeszcze w połowie następnego stulecia nie stanowili nawet 4% ogółu mieszkańców⁷⁷.

Główną świątynią parafii ewangelicko-unijnej w Ostródzie był średniowieczny kościół na Starym Mieście, przebudowany w 1897 roku. W topografii sakralnej miasta zabrakło stojącego wcześniej przy resztkach miejskich murów małego „polskiego” kościółka ewangelickiego, rozebranego w 1912 roku. Na jego miejscu postawiono pastorówkę (dziś również nie istnieje). W 1909 roku na górującym nad miastem wzniesieniu na rogu ul. Herdera (Herderstrasse) i dzisiejszej ul. Sienkiewicza (Schillerstrasse) postawiono drugi kościół ewangelicki, z mierzącą 45 m wieżą⁷⁸, który obecnie jest własnością Parafii Ewangelicko-Metodystycznej Łaski Bożej w Ostródzie. Przed pierwszą wojną światową rozbudowano kościół katolicki wzniesiony w latach

1856–1857 (wieżę dostawiono w roku 1903); wyznania rzymskokatolickiego było wówczas około 15% obywateli miasta. Synagogę w stylu mauretańskim zbudowano w Ostródzie w 1893 roku przy ul. Olsztyńskiej (Gartenstrasse), spaliły ją hitlerowskie bojówki podczas „nocy kryształowej”, 9/10 listopada 1938 roku⁷⁹. W latach trzydziestych XX wieku przy Rossgartenstrasse (obecnie odcinek ul. Mickiewicza od skrzyżowania z ul. Olsztyńską do młyna i śluzy Kanału Ostródzko-Elbląskiego) mieli swoją lożę „Humanitati” masoni.

Il. 9. Budynek Królewskiego Seminarium Nauczycielskiego (1876 r.),
Der Kreis Osterode Ostpreußen in Bildern,
Bd. II, bearb. v. W. Baselau u.a., Leer 1987, s. 87

Przez cały czas były zabudowywane poszczególne kwartały Ostródy, powstawały nowe kompleksy mieszkalne (np. przy Luther v. Braunschweigstrasse). Na obrzeżach miasta, zarówno na północy, jak i na południu, zabudowa miała charakter wyspowy i nie tworzyła zwartej układ urbanistyczny. Wśród budynków użyteczności publicznej wyróżniał się powiatowy szpital przy zbiegu ulic Drwęckiej (Drewentzstrasse) i dawnej Sendenhauptstrasse, czyli obecnego odcinka ul. Olsztyńskiej od skrzyżowania z ul. Gizewiusza aż do wylotu z miasta. W centrum, przy uliczce zwanej Seegang i Wasserstrasse stał gmach cesarskiej poczty (1897)⁸⁰. Starostwo miało swoją siedzibę (1878) na północ od dawnego zamku krzyżackiego, przy dzisiejszym odcinku ul. Mickiewicza od skrzyżowania z ul. Stapińskiego do skrzyżowania z ul. Olsztyńską (Wasserstrasse).

Przemiany społeczno-gospodarcze w Ostródzie na przełomie stuleci obrazują m.in. wyniki pruskich statystyk. Jeszcze na początku lat siedemdziesiątych XIX wieku liczba mieszkańców miasta sięgała zaledwie około 4,5 tys. osób, a już w 1919 roku dochodziła do 15 tys.⁸¹ Nie przeceniając wartości tych statystyk w odniesieniu do stosunków narodowościowych, trzeba obiektywnie stwierdzić, że zachodzące wtedy zmiany społeczne, polityczne i gospodarcze nie sprzyjały powiększeniu się odsetka ludności polskiej, katolickiej, napływającej z Lubawy lub z terenu Warmii. Mieszkała ona w tym mieście i na ziemi ostródzkiej już od średniowiecza obok ludności niemieckiej, należała jednak do biedniejszej warstwy zasiedlającej poboczne ulice oraz przedmieścia. W przeważającej mierze była to ludność mazurska, napływająca z Mazowsza od końca XIV stulecia stosunkowo licznie na południowe obszary państwa zakonnego, a następnie Prus Książęcych, mówiąca powszechnie jeszcze na początku XX wieku językiem ojców, słyszany zwłaszcza na cotygodniowych targach oraz na jarmarkach: pięciu końskich i bydłych oraz dwóch kramnych. Około 1700 roku przez okolice Ostródy przebiegała jeszcze swego rodzaju niemiecko-mazurska granica językowa⁸². Wielu działaczy pracowało na polu krzewienia wśród tej ludności mazurskiej świadomości. Szczególne zasługi poniósł zmarły i pochowany w Ostródzie w 1848 roku pastor Gustaw Gizewiusz⁸³ (ur. 1810 r.), współautor razem Krzysztofem Celestynem Mrongowiuszem adresowanego do pruskiego króla Fryderyka Wilhelma IV memoriału w sprawie zachowania języka polskiego w szkołach i Kościele. Duże znaczenie miała działalność Jana Karola Sembrzyckiego, wydawcy pisma „Mazur”, notabene drukowanego w ostródzkim zakładzie Niemca Karola Edwarda Salewskiego. Te wysiłki nie były jednak w stanie zapobiec procesom germanizacyjnym (niemiecka szkoła, Kościół, służba wojskowa w niemieckiej armii)⁸⁴.

Podczas pierwszej wojny światowej, w trakcie toczącej się 26–30 sierpnia 1914 r. na froncie wschodnim bitwy pod Tannenbergiem główna kwatera gen. Paula von Hindenburga i jego sztabu mieściła się w ostródzkiej Szkole im. Augusty-Wiktorii. Po zakończeniu działań wojennych szkoła ta otrzymała nową nazwę: Hindenburg-Schule (obecnie Szkoła Podstawowa nr 2 im. Gustawa Gizewiusza w Ostródzie). Miasto na szczęście uniknęło zniszczeń, które dotknęły m.in. Działdowo.

Po zakończeniu wojny o państwową przynależność powiatu ostródzkiego oraz siedmiu innych powiatów mazurskich miał rozstrzygnąć zarządzone na podstawie traktatu wersalskiego plebiscyt. Ludność Warmii, Mazur i Powiśla musiała w nim zdecydować o przyłączeniu tych regionów do nowo powstałego państwa polskiego lub o pozostawieniu ich w granicach Prus Wschodnich. Plebiscyt odbył się 11 lipca 1920 r. pod patronatem Ligi Narodów. Strona polska nie była do niego odpowiednio przygotowana. Wysokie nakłady finansowe, sprawne działania organizacyjne oraz nadużycia strony niemieckiej spowodowały, że wynik plebiscytu był z góry przesądzony. W Ostródzie na Polskę głosowało zaledwie 17 osób. Z powiatu ostródzkiego, w którym za Prusami Wschodnimi opowiedziało się 97,8% ludności, do Polski przyłączono jedynie trzy wsie: Lubsztynek, Napromek i Groszki⁸⁵.

W okresie międzywojennym Ostróda była miastem powiatowym. Powiat ostródzki obejmował 1551 km² i liczył 167 miejscowości, w tym cztery miasta: Ostródę, Olsztynek, Miłomłyn i Dąbrówno (Osterode, Hohenstein, Liebenmühl, Gilgenburg). Wzrastający popyt na prąd w Ostródzie spowodował uruchomienie przez firmę Das Ostpreußenwerk w 1921 roku zakładu energetycznego (Elektrizitätswerk). Miasto powoli stawało się ośrodkiem turystycznym, oferującym trzy kąpieliska nad Jeziorem Drwęckim – z centrum prowadziły do nich drogi określane jako Seegang I–III. Ruch turystyczny znacznie się powiększył po wzniesieniu Narodowego Pomnika (Nationaldenkmal) pod Tannenbergiem, gdzie w 1934 roku pochowano marszałka Hindenburga.

Il. 10. Zdjęcie lotnicze z 1930 r., widok na centrum miasta od strony zachodniej, na pierwszym planie budynek poczty (1897 r.) i zamek,
Der Kreis Osterode Ostpreußen in Bildern,
Bd. I, hrsg. v. E. Vogelsang, Leer 1984, s. 14

Rządy nazistowskie przyniosły zmianę nazewnictwa w mieście. Ważniejsze ulice otrzymały nazwy o propagandowym wydźwięku: Seminarstrasse przemianowano na Adolf-Hitlersstrasse, Wasserstrasse na Strasse der SA, Hauptstrasse została Hermann-Göring Strasse.

U progu drugiej wojny światowej Ostróda, siódmy co wielkości ośrodek miejski prowincji Prusy Wschodnie, liczyła prawie 20 tys. mieszkańców. W roku 1935 na terenie ogrodów przy ul. J. Stapińskiego (Schulstrasse) wybudowano nową remizę strażacką wraz z kilkoma mieszkaniami. Na dawnym placu ćwiczeń przy drodze do Warlin wzniesiono nowe osiedle. Obok już przed pierwszą wojną światową (1912) urządzono lotnisko, które obsługiwało połączenia z Niemiec do Prus Wschodnich; postanowienia traktatu wersalskiego zahamowały jego rozwój powstało tam obecne Osiedle Plebiscytowe. Die Mädchen-Schule znajdowała się na rogu ul. Drwęckiej (Friedrichstrasse) i ul. J. Stapińskiego (Schulstrasse), natomiast Die Knabenschule przy ul. Olsztyńskiej (Ludendorfstrasse), obok cmentarza. Ostródzianie cieszyli się z parku miejskiego, założonego między północnym brzegiem Jeziora Drwęckiego a obecną ul. 3 Maja (Bismarckstrasse). W parku wznosiła się Wieża Bismarcka (Bismarckturm), w której mieściła się restauracja, a ze szczytu rozciągała się przepiękna panorama ówczesnej „perły Oberlandu”⁸⁶. Na zachód od parku miejskiego działało miejskie kąpielisko z wydzielonymi miejscami dla dam, rodzin i panów.

Ostróda została zajęta przez Armię Czerwoną nocą z 21 na 22 stycznia 1945 r. praktycznie bez walki, lecz w wyniku podpałów przez radzieckich żołnierzy aż 64–70% jej zabudowy popadło w ruinę. Z około 1300 budynków doszczętnie zniszczono 720, a duża część pozostałych nie nadawała się do zamieszkania. Do 1955 roku nie wybudowano w Ostródzie żadnego nowego domu. W późniejszym okresie w niektórych rejonach miasta zabraniano nawet remontów ze względu na ujęty w planach rozwoju przestrzennego zamiar wkomponowania już współczesnej zabudowy.

Porównanie sytuacji z 1788 i 1945 roku, zwłaszcza w zakresie strat ludnościowych, ukazuje skalę katastrofy z końca drugiej wojny światowej. Większość ostródzian z obawy przed nadchodzącą Armią Czerwoną opuściła miasto, jak się szybko okazało – na zawsze; ludzie ci z trudem rozpoczęli nowe życie w powojennych Niemczech, kultywując pamięć o miejscu swego pochodzenia i dokonaniach poprzednich pokoleń w Ostródzie i okolicach⁸⁷. Pozostało jedynie około 2 tys. mieszkańców. Ich los w następnych miesiącach był trudny do zniesienia z powodu głodu, gwałtów i rabunków⁸⁸ i wielu z nich, także Mazurzy, którzy przeżyli pierwsze tygodnie po przejściu frontu, uciekało. Radziecki komendant Ostródy płk Iwan S. Konstantinow, który początkowo nie wpuszczał do miasta przedstawicieli władz polskich, był też nieprzychylnie nastawiony wobec napływających Polaków, nadzorował demontaż urządzeń i ich wywóz do ZSRR. Oficjalne przekazanie Ostródy polskiej administracji w osobie starosty S. Cendrowskiego nastąpiło 26 maja 1945 r. Stopniowo podejmowały działalność instytucje użyteczności publicznej: szkoły, urzędy, szpital, jednostka wojskowa i inne. Odbudowa potencjału ludnościowego Ostródy (do stanu z 1938 r.) trwała około dwudziestu lat. Znaczną część – do około 30% – nowych mieszkańców stanowili tzw. repatrianci z dawnych kresów Rzeczypospolitej⁸⁹. Na początku lat siedem-

dziesiątych XX wieku stagnacja gospodarcza wywołała stosunkowo znaczny odpływ ludności do innych części Polski oraz do RFN – wystąpiło wtedy ujemne saldo ruchu wędrownego⁹⁰. Sytuacja pod względem demograficznym i jednocześnie gospodarczym znacznie się poprawiła po uruchomieniu w 1975 roku Zakładów Mięsnych w Morlinach. W związku z tą inwestycją uruchomiono w Ostródzie komunikację miejską.

Dzisiejsza Ostróda zajmuje 1409 ha i liczy prawie 35 tys. mieszkańców. Jej powierzchnię zwiększyło w 1977 roku przyłączenie przysiółka Nowosiółki, Wałdowa, Morlin (ale bez PGR), Jeziora Kajkowskiego i Zajerza. Pomimo strat z końca działań wojennych zachowała układ przestrzenny i funkcję ośrodka administracyjno-samorządowego (siedziba starostwa), przemysłowego oraz edukacyjnego, a także garnizon wojskowy⁹¹. Nie odtworzono dawnego centrum Ostródy, zabudowując je w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych nowoczesnymi blokami. W 2004 roku oddano do użytku nowe centrum, położone po zachodniej części dawnego Starego Miasta, w kwadracie między ulicami Mickiewicza–Zamkową–placem Tysiąclecia Państwa Polskiego, z zabudową stylizowaną na zabytkowe kamieniczki. W tym atrakcyjnym kompleksie połączonym z parkiem znajdują się biura, obiekty handlowe i usługowe, bank.

Przemiany ludnościowe po drugiej wojnie światowej miały ograniczony wpływ na zmianę funkcji zachowanych budynków użyteczności publicznej. Założona 15 marca 1958 r. największa w Ostródzie Spółdzielnia Mieszkaniowa „Jedność” wybudowała duże osiedle przy ulicach Władysława Jagiełły i 21 Stycznia. Nowe osiedla wzniesiono też przy ul. Grunwaldzkiej, pl. Tysiąclecia i ul. Kopernika. Na północno-zachodnim skraju miasta, przy ul. Partyzantów powstało Osiedle Drwęckie – domków jednorodzinnych, nad Jeziorem Smordzińskim Osiedle Młodych, a po zachodniej stronie ul. Seweryna Pieniężnego wielkopłytowe Osiedle Jaracza. Ważną inwestycją, odciążającą miejski system komunikacyjny, było wybudowanie obwodnicy dla trasy Warszawa–Gdańsk, która przejęła ruch tranzytowy. Części zabudowy koszarowej są stopniowo nadawane cywilne funkcje.

Obecnie władze samorządowe Ostródy postawiły zdecydowanie na rozwój turystyki, sportu i rekreacji. Walorem i szansą turystyczną miasta jest posiadanie jezior – pięć leży w jego granicach, a kolejnych dziesięć tuż obok – oraz portu trzech kanałów śródlądowych o największej długości w Polsce (129,8 km).

OSTRÓDA

THE HISTORY AND SPATIAL DEVELOPMENT OF THE TOWN

Ostróda in the western part of Masuria is situated at a latitude of 53°42' north and a longitude of 19°58' east, 112 metres above the sea level. The northern part of the Ostróda region belongs to the Iława Lake District and is characterised by a large number of ribbon lakes¹. Since the 16th century the area has been referred to as Upper Prussia (Germ. *Oberland*) or *polnische Oberland* (Polish: *polskie Pogórze*). The oldest traces of human existence come from the end of the stone age – about 10,000 years B.C.; for example, in the part of Ostróda earlier referred to as Senden and in Ostróda–Waldowo, some relics of camps with stone tools were discovered². In the New Stone Age (4200–1700 B.C.), during a time of changes in life and economy, near Ostróda there lived peoples of the funnel beaker culture who were familiar with agriculture. After the Early Bronze Age (1800–1400 B.C.) within the borders of the present town there remained a few burial mounds [kur-gans] connected with the West Baltiysky kurgan culture³. In the Late Bronze Age (1000–800 B.C.) peoples from Pomerania, Culmland and Masovia settled down in the region of Ostróda. In the Roman period (the 1st–4th century A.D.) a trade route went through the area of the present town, the evidence of which are Roman imports such as coins and personal belongings discovered during excavations. Presumably, in the 6th–5th century B.C. the Prussian peoples settled in the area; one of their settlements (normally established at the lakes or on fertile soil) was a colony of the first centuries A.D. in Ostróda–Waldowo. During the period of human migration, the Prussians of the Baltiysky region lived there, including the Pomesanians and Sasins who lived off animal breeding, agriculture and crafts.

In the mid-13th century the Ostróda land was conquered by the Teutonic Order and incorporated into the Teutonic state in Prussia. The first known venture in the period of the Teutonic rule was the erection of a fortalice made of wood and earth in 1270 on the only bigger island in the boggy delta of the Drwęca river⁴. The historic moment for Ostróda was the foundation of the commune on the strength of the foundation document issued by the commander of Dzierzgoń Hartung von Sonnenborn of 13 July 1335⁵. The idea of the establishment of the town had been mooted a few years earlier when the duke of Brunswick Luter, the great cloak bearer [szatny] and the commander of Dzierzgoń, granted the settlers 96 lans at the mouth of the Drwęca river and Drwęckie Lake with the intention of the foundation of a town Osterode – the name referred to the inherited estate of the dukes of Brunswick in Lower Saxony situated at the foot of the Harz Mountains (Osterode am Harz)⁶. The plan was strictly connected with the development of the countryside in the territory of the commandry at the turn of the 1320^s and 1330^s⁷; probably the intention was to increase the significance of the Teutonic stronghold. The initiative was undertaken by the previously mentioned Hartung von Sonnenborn. The document issued by him mentions the head of the municipality (*erbarn mann Renicken*) – probably the first Schultheis [sołtys]⁸. The territory granted to the town (96 lans) was situated on both sides of the Drwęca river. Ostróda was to be built on the island created by the branches of the river and Drwęckie Lake from the north. The new centre boasted favourable defensive conditions – only three small isthmuses led to it: one from the north, between Drwęckie and Pauzeńskie Lake, the second between Drwęckie and Smordy Lakes and the third from the north-east between Pauzeńskie and Pa-skierz Lakes. Numerous watercourses, lakes and bogs constituted an additional obstacle for conquerors. Moreover, in the bifurcation of the Drwęca river, in the north-western corner a castle of the Ostróda commandry was erected.

According to the foundation document of 1335, the content of which is known only from the copy of 1599, thirty from the total number of 96 lans were to be free from any encumbrances – among them 3 lans belonging to the head of the municipality (Schultheis), gardens for burghers and pastures for the parish priest⁹. Of the remaining 66 lans, six constituted free soil belonging to the parish priest, while 54 lans were given to burghers in exchange for the yearly rent amounting to 15 scots 1 lan and partly paid in kind (2 hens for a lan)¹⁰. Apart from the land (6 lans) the head of the municipality (Schultheis) and his successors received income from court fines. However, it must be noted that the Teutonic Order held jurisdiction over Prussia and the Poles. Criminal cases (criminal offences) of burghers of Ostróda fell under the jurisdiction of the town of Dzierzgoń. Moreover, the inhabitants of Ostróda had the right to fish in the Drwęca river and Drwęckie Lake with smaller fishing equipment.

Probably in order to define the borders of the estates of Ostróda extended by the purchase of new lands, the commander of Ostróda Albrecht

Schaff zu Dornburg renewed the city privilege on 29 July 1348¹¹. The new document confirmed that 8 lans and 11 morgens were sold to the town and a rent of 15 skots was imposed on the burghers to pay to the Teutonic monastery in Ostróda. The borders of the estate patrimony were described in a more detailed way than the first foundation privilege. The border ran from Wornińskie Lake (south-east of Ostróda) to the territories belonging to Albrecht of Lichteinen [Polish: Lichtajny] (south of Ostróda), next through a swamp and beech wood which divided the territory of Albrecht from the property of Prus Glausothe, down to Morlinek Lake (Kleinen Orlein), from where it went between a hornbeam wood and an alder grove to reach the estates of Glausothe and Buchwald (Kajkowo). From Buchwald the border reached the spruce forest and went along the territories owned by Albrecht of Lichteinen up to the stream of Kornina and along Nakroń Lake (See Nokran or Kleiner Zahmen-See) and Sajmino Lake (Grosser Zahmen-See). From the alder grove at Sajmino Lake the border of the patrimony went up to the estates of Symsa (Gutt Symenzen) situated south-east of the town. From this point it led to the oak wood of Hencke where the area of Wornin started and next it went along the borderline of Wornin up to the division point between Morliny and Buchwald; next it reached Drwęcki Lake (Drewenz-See) and ran along the lake to the monastery, next to Pauzeńskie Lake (Pausen-See) and along the stream of Pauza (Pausenfließ) down to the pole located at the mouth of the Drwęca river. The border of the patrimony finished along a spruce forest in Buchwald. According to the renewed document sixty-six lans given to the town and its inhabitants included 6 lans free from any charges for the parish priest and 6 lans for the head of the municipality (Schultheis) and his inheritors. The fragment concerning fishing in Drwęckie Lake and in the Drwęca river remained unchanged¹². The description of the land patrimony included in the renewed privilege is on the one hand the evidence of the developed settlement around the town; on the other hand, it does not allow us to define its exact scope as it is difficult to identify individual villages and topographic sites. A few boundary mounds which marked the territory of the town have survived. The first mound is situated between Nakroń Lake and Korniny Lake, the second at Drwęckie Lake west of the Fishing Farm. Unfortunately, the only boundary mound mentioned in the foundation document of 1348 – Schneckenberg (Polish: Ślimacza Góra – the area of the so-called red barracks)¹³ has not survived.

Fig. 1. The courtyard of the castle of the Teutonic Order from 1335, *Der Kreis Osterode Ostpreußen in Bildern*, Bd. II, bearb. v. W. Baselau u.a., Leer 1987, p. 56

The commandry of Ostróda, created on the site of the procuratorium which had existed there at least since 1332, belonged to the youngest administrative units of the Teutonic state. Its origins are strictly connected with the process of developing the areas occupied earlier by Galindians and Sasins in the first half of the 14th century. It was established on the territory which earlier had been under the jurisdiction of the commandry of Dzierzgoń and at the turn of the 13th and 14th centuries included the whole of Pomesania and areas south-east of Masovia up to Wielbark (German: Willenberg). The extensive area of the commandry and the successful settlement forced

the Teutonic authorities to set up a new administrative unit with their municipal centre in Ostróda in the years 1340–1341. Originally, it consisted of four districts (Kammeramt) inhabited mainly by the Prussian population. The district offices were located in Iława [German: Deutsch Eylau], Dąbrówno – Gilgenburg, Ostróda and Działdowo [German: Soldau]. Later, other districts were created in Olsztynek [German: Hohenstein], Wielbark [German: Willenberg] and Nidzica [German: Neidenburg]¹⁴.

Within the framework of the hierarchy of local offices established in the Teutonic state, the commander of Ostróda occupied the fifth position – after the commanders of Toruń [Thorn], Balga, Brandenburg and Ragneta [Ragnit], but before the commander of Gdańsk [Danzig], Gniew [Mewe], Świecie [Schwetz] and Radzyń [Rehden]. The location of the commandry near the border affected its political and economic role. The situation on the route from Masovia to Malbork [Marienburg] meant that roads leading to the commandry were used as a postal route.

What was specific for this administrative unit was the structure of the owned land. Apart from the original period of the settlement in Culmland, nowhere else did the property system develop so extensively. The first stage of the Teutonic rule in Prussia is characterised by granting significant amounts of land to German noblemen from Lower Saxony¹⁵. At the end of the 13th century the Teutonic Order gave up this policy for fiscal reasons and for fear that new landowners should have too much political influence. Knights received much less land – they were granted from 12 to 15 lans, which corresponded to what was normally given to lower noblemen. In the second half of the 14th century some noblemen were granted 20–50 lans of land or even more situated in wild forests¹⁶. The first granting of estates in the land of Sasins took place in 1321 on the strength of the state master Frederick von Wildenberg – Peter von Heselecht, brothers Heymann and Konrad von Wansen and their family were granted as much as 1440 lans between the Wel river and the Szkotówka river. The recipients were settlers from Chelmino land (Culmland), but Peter von Heselecht came from Silesia¹⁷. The granting act was specific not only because it concerned a large area of land, but also due to its legal nature: the land was granted on the basis of inherited ownership, and not Chelmino law (Culm law). What is more, the new owners were free from military service for an extended period¹⁸. In 1325 the commander of Dzierzgoń Luter von Braunschweig granted 400 lans south of Ostróda to the knights of Chelmino Hans von Otatz, Peter von Geierswalde, Bertholdowi von Fürstenau and their relatives Tomas, Louis, Hannus and Kirstein¹⁹. Three years later, on 24 July 1328 he granted another significant amount of land to Konrad Düring – 200 lans situated west of the areas granted by the previously mentioned act²⁰. In the same year the commander issued another privilege including 120 lans for Wenceslaw and Diebeslaw. K. Abe identified them as Poles who had arrived from Bohemia or Silesia²¹. They were to do military service for the Order, but without paying the recognition fee. Luther, the duke of Braunschweig issued another four or five privileges granting the areas of 40 lans. His successors – the commanders Günther earl von Schwarzburg and Hartung von Sonnenborn continued the settlement process granting areas of 30–200 lans in the land of Sasins²². In consequence, in the commandry of Ostróda, more specifically in its central part, there appeared favourable conditions for the development of large land property and the social strata of property owners with the ancillary land-use. In the remaining districts – near Nidzica, Wielbark, Działdowo – villages were created on the basis of Prussian law, Chelmino law, or even Magdeburg law²³.

Fig. 2. The southern wing of the castle of the Teutonic Order in 1958, J. Müller, *Dzieje Ostródy*, transl. D. Krzywicka-Kaindel, Ostróda 2010, p. 542, n° 84

When the final decision to establish the commandry of Ostróda was made, in the mid-14th century the commander Günther von Hohenstein started to build a brick castle near the former fortalice. According to the researchers, the construction works lasted a relatively long time – until 1407 owing to the attack of the Lithuanian duke Kęstutis in 1381²⁴. The castle was erected in the shape of a regular quadrangle, equipped with a moat, outer walls and a *dansker*²⁵. It provided a very good protection for the trade routes leading from Działdowo and Nidzica; it was also a serious obstacle on the strategically important road to the centre of the Teutonic state in Prussia. Not to mention its role as a springboard for attacks against the enemy from the south. The research done by Jan Gancewski revealed the ma-

ior importance of the castle and folwarks adjacent to it on the northern bank of the Drwęca river²⁶. In the approaches to the castle [Polish: przedzamcze] situated on the western side, there was a brewery, forge, mill, stables and sheds²⁷.

As Ostróda was founded on the basis of Chelmino law, it was possible to develop local authorities. Originally, the head of the town was a vogt [Polish: wójt], but from 1356 the sources mentioned the office of mayor and the council consisting of 4–6 burghers²⁸. The town also had its court bench. The first inhabitants of Ostróda could have come from the Harz Mountains and towns founded earlier in Prussia; the population might have included some percentage of Prussians and Poles, the majority of whom spoke German. In the Middle Ages, the inhabitants of Ostróda dealt with craft, agriculture and trade. The development of the city was determined by several favourable factors, including the direct consequence of the relatively large land property. Burghers owning lands outside the city walls were free from military service for 9 years; afterwards, they were obliged to pay rent in coins and rye for each lan; they also had to pay a tithe of 1 bushel of rye for a lan to the parish priest²⁹. Later the area of the municipal patrimony was extended and was only slightly smaller than the one founded in Toruń in 1233 (110 lans); it was twice or three times bigger than in other towns of the commandry of Ostróda – except Nidzica which was granted 40 lans near the town and 60 lans in a separate village. It allows us to think that the Order wanted to provide Ostróda with particularly favourable conditions of development³⁰. On 8 April 1357 Günther von Hohenstein sold to the city 14 bread stalls and 14 stalls for shoemakers, which increased the revenue of Ostróda and provided more powers to the local authority. In return for this, the Order was to receive the rent of 8 skots each year on St. Martin's day³¹.

Both arms of the Drwęca river and large areas of swamp created an additional natural barrier for the municipal island. The development of trade was possible thanks to the navigation in the Drwęca river and the town's location on the crossing of important trade routes from the south to the north and from the east to the west. The role of the route from Masovia, particularly from Płock through Mława, Działdowo, Dąbrówno, Ostróda and Malbork, as a post route has been mentioned above. The roads from Ostróda also led to Olsztyn, Iława, and Nidzica³². The importance and the development of Ostróda in the first stage of its existence is confirmed by the information about a fair in the Teutonic state taking place in Ostróda. The information was included in the document of the sale of the previously mentioned bread stalls to burghers by the commander Günther von Hohenstein in 1356³³. To develop trade links with Masovia other fairs were organised in the commandry of Ostróda – in Nidzica, Działdowo and Dąbrówno. Unlike at fairs in smaller towns in the Teutonic state, the trade took place not only on the local level, but also internationally³⁴. Fairs were attended by merchants trading in oxen on the routes from Ruthenia and Masovian duchies through Kwidzyn and Malbork up to Gdańsk³⁵. Owing to a lack of sources, not much is known about the role of the Drwęca river as a route joining Ostróda with the Vistula river, which would have allowed far-reaching international trade in wood. Trade in wood was of immense importance in the exchange between the East and the West. The Teutonic Order, against the restrictions included in its rule, traded in wood on a large scale with the help of specialised trade officials of Malbork and of Königsberg, who exported wood to West European harbours through Toruń and Gdańsk³⁶. There were potential conditions for the participation of the commandry in wood trade, for it was a raw material and the Drwęca river facilitated transport. However, there is no information available about this in the sources. The inventory of the commandry informs of the existence of two boats in 1392, but there is no reference to it in the sources five years later³⁷.

Monographic studies published recently concerning various aspects of Masovian-Teutonic cooperation in the years 1411–1466 reveal that Ostróda and the commandry of Ostróda played a major role here³⁸. The Great Polish-Lithuanian-Teutonic War of 1409–1411 took place mainly on the territory of the commandry of Ostróda³⁹. The commander of Ostróda Konrad von Pinzenau was killed during the battle of Grunwald [Tannenberg]. The Polish-Lithuanian troops entered Ostróda on 18 July 1410 thanks to the Prussian nobleman Klaus v. Döhringen from the village situated 11 kilometres south-east of the centre; he abandoned the Teutonic army during the battle of Grunwald, took control of Ostróda and the castle and, having plundered the town, he then passed it on to the Polish king. The dead bodies of the grand master and the commander of Ostróda were placed temporarily in the castle, while inhabitants of the town paid homage to the Polish king. King Władysław Jagiełło passed the castles in Ostróda and Nidzica to Duke Janusz I in return for the active involvement of the Masovian troops in the war against the Teutonic Order⁴⁰. The castle, the town and the plundered land of Ostróda was returned to the Teutonic Order⁴¹.

Slowly, the dissatisfaction with the Teutonic rule started to grow, which was expressed in the accession of the representatives of the Ostróda knight-hood to the Prussian Confederation set up in 1440. Small towns in the Teutonic state became more and more involved in the home policy of the state, but Ostróda did not join the Federation until April 1454 after the castle and the town had been conquered by the army of the Prussian Confederation⁴². After the Teutonic mercenaries had won the battle of Chojnice (18 September 1454) Ostróda again fell under Teutonic rule. At the beginning of the struggle in 1454, Aleksander Bażyński (Sander v. Baysen)⁴³ was imprisoned in the castle by his brothers who supported the Prussian Confederation and

Poland. After the battle of Chojnice, he took over on behalf of the Teutonic Order and the inhabitants of Ostróda had to pay a fine for supporting the enemy of the Teutonic Order. In 1457 the town for a short time fell under the authority of Poland owing to the homage paid by the judge of Ostróda Mikołaj Wierzbowski. On the strength of the second treaty of Toruń, Ostróda and its commandry remained within the territory of the Teutonic state; after the secularisation of the Teutonic state in 1525 it became part of the Duchy of Prussia – a Polish fiefdom. After the commandry was done away with, the authority was given to ducal starosts (Amthauptmann). They were administrative supervisors of the estates and the town; moreover, the jurisdiction in those territories belonged to them until the mid-17th century. The last commander of Ostróda Quirin Schlick, earl von Passau, lord of Weißkirchen and Einbogen was appointed the first starost⁴⁴. In 1752, as a result of the new administrative division of Prussia, Ostróda was incorporated into the county of Morąg [Mohrungen]. Since then the jurisdiction of Ostróda fell under the authority of the court of Morąg⁴⁵.

Fig. 3. The old town church, seen from the south, a postcard from the beginning of the 20th century, J. Müller, *Dzieje Ostródy*, transl. D. Krzywicka-Kaindel, Ostróda 2010, p. 385, n° 50

In terms of church administration, Ostróda belonged to the bishopric of Pomesania and was the base of the archpresbiter⁴⁶. The parish church of Blessed Virgin Mary erected in the south-east frontage of the market square was under the Teutonic patronage⁴⁷. Near the church at the beginning of the 15th century (1408) a parish school was opened⁴⁸. After the secularisation of the Teutonic state the Prussian duke Albrecht Hohenzollern converted to Lutheranism in 1525 and started promoting it⁴⁹. He established the borders

of the Pomesanian and Sambian dioceses in the document of 10 March 1528⁵⁰. The bishop Georg von Polentz of Sambia sent Evangelical priests to individual towns, and the duke himself took part in church visits accompanied by the bishops Georg von Polentz and Paul Speratus of Pomesania. The Reformation trends, which had reached Ostróda, changed religious relations. The inhabitants of the town became Evangelicals, but the available historical sources do not include any detailed information about the process of the religious conversion⁵¹. In 1592 a municipal school was opened in Ostróda. It should also be added that the Bohemian Brethren reached Ostróda for a short time in the years 1548–1564⁵².

The 17th and 18th centuries were not a happy time for Ostróda. During the Polish-Swedish war around the mouth of the Vistula river, from the year 1628 to 1629 the town was occupied by the Swedish army⁵³. In the years 1633–1643 the town and the starostwo was run by Herzog Johann Christian von Liegnitz-Brieg due to his unfulfilled financial claims against the House of Brandenburg connected with the dowry of his first wife Dorothea Sybille. Johann Christian died in Ostróda on 25 December 1639 and was buried in the family tomb in Brzeg [German: Brieg]. His second wife Duchess Anna Jadwiga von Sitsch⁵⁴ was buried in 1639 in the parish church in Ostróda (now dedicated to St. Dominic Savio). From 1643 to 1672 the town was under the pledge of the Earls von Pfalz-Simmern. During the Swedish-Polish war in the years 1655–1660, the inhabitants of Ostróda bore the enormous costs connected with the maintenance of the duke's army (over 47,000 Prussian marks)⁵⁵. Moreover, the town faced epidemics of plague in 1708 and 1711 during which 51 people died. During the Seven-Year War (1756–1763), the Russian army of Major General J. von Treiden quartered in Ostróda.

The spatial layout of Ostróda in the late Middle Ages and Early Modern period is not presented in cartographic sources. The first known – and anonymous – plan of the town dates from about 1700⁵⁶ and presents the water system around the town. It fails to include the buildings inside the city walls; still, the system of the town's fortifications was copied very precisely – the walls, gates, towers and the castle were all marked on the map. The town was of a rhomboid shape. The northern line of the town's walls with the Łazienna Gate in the middle was the longest and leaning slightly to the south-east. From the east the Kościelna Gate led to the town, while from the south it was the Garncarska Gate. Thanks to other sources, we managed to establish that within the city walls from the 16th to the 18th centuries there were 62–64 plots with burghers' houses and about 80 so-called sheds⁵⁷. Ostróda belonged simultaneously to two types of city centres in Prussia – it could be referred to both as a town situated on a river and or as one located on an island on a lake. Such a geographical position combined with the stronghold built by the Teutonic Order increased the town's defensive potential⁵⁸.

Fig. 4. An aerial photograph from 2.10.1943, *Der Kreis Osterode Ostpreußen in Bildern*, Bd. II, bearb. v. W. Baselau u.a., Leer 1987, p. 13

Despite numerous unsuccessful events and circumstances (the plague of 1625, 1708, 1711, stationing of the foreign army during the Swedish and Russian wars in the years 1758–1762), in the Early Modern period, Ostróda developed in economic and demographic terms. In 1740 it had 698 inhabitants, and after half a century – in 1787–1539 people lived there⁵⁹. At the beginning of the 18th century it did not differ from other towns of similar size in Prussia, except the burghers' painful duty of quartering the army⁶⁰.

An important event for the history of Ostróda was a fire which broke out on 21 July 1788⁶¹. The fire started in an old malt house and quickly spread to the adjacent buildings and the castle where the powder stored there exploded. Within a few hours almost the whole town had burnt down, including 164 buildings which mainly belonged to burghers, the so-called German church, the town hall, the tannery and the previously mentioned malt house. The only places which survived the fire were the vicinities of the Kościelna Gate, the Polish church, two schools, the Łazienna Gate and over 40 buildings in the Łazienna suburbs. There were not many fatalities (4), but hundreds of the 1539 inhabitants had to leave Ostróda for good⁶². In order to prevent the town's disappearance the Prussian king helped the inhabitants of Ostróda; so did the inhabitants of Miłomłyn [German: Liebenmühl] and Morąg [German: Mohrungen] and other German centres. Bricks from the city walls and towers were used to reconstruct Ostróda. The concept of the urban development of Ostróda had not changed until WWII.

Barkowsky's plan⁶³ of August 1788 is the basic source of knowledge about the spatial layout of Ostróda only in the late Early Modern period, because after the fire the earliest spatial layout was not reconstructed completely. Nevertheless, the layout of the town is not easy to reconstruct. On the basis of the city plans, J. Müller assumed that after the fire the building development in Ostróda had been somewhat freer, which changed its spatial layout⁶⁴. According to his hypothesis – rejected by all historians⁶⁵ – before the fire, Ostróda had a quadrangular market square constituting the extension of Langegasse street which, in turn, was the extension of Hauptgasse street. On the market square there was a town hall; the only thing we know about what it looked like before the fire is that it was a massive building with a tower, a clock and a "banner" presenting a rider. Next to the town hall there were the so-called stall sheds⁶⁶. Owing to a lack of parallelism of the arms constituting the delta of the Drwęca river, after the fire Ostróda had almost a rhomboid shape with the dimensions 460x350x240x100 m. The market situated along the river had a trapezoid shape and was 48x75x45x70 m in size; it consisted of two parts: the first was later called the Old Market (Alter Markt), and the other the New Market (Neuer Markt) – the latter was a nearly perfect isosceles triangle. Barkowsky did not give the name Alter Markt; he just drew there Langgasse running along the northern frontage of the market, where in the central market place he marked the old town hall, for the new town hall was not finished until 1792⁶⁷. The old town hall looked different from the building which was erected earlier and survived until WWII, for it had a shape of a rectangle the longer side of which ran along the market square.

Fig. 5. A weekly market in the Old Town (Alter Markt), the building of the Town Hall in the background in 1928, *Der Kreis Osterode Ostpreußen in Bildern*, Bd. II, bearb. v. W. Baselau u.a., Leer 1987, p. 21

At that time Ostróda had three gates. North of the Łazienna Gate (Badertor) there ran a route in the direction of Miłomłyn and Elbląg. Barkowsky's plan shows two suburbs: the Łazienna suburb (Badervorstadt) and the Figajny suburb (Figehnen), both located on both sides of the crossing of what are now Olsztyńska street and K. Puławskiego street. In the area situated far from the fork of the river there were about a hundred buildings at the end of the 18th century. The movement from the town to the east and to the south-east to Kajkowo [German: Buchwalde] and Olsztynek [German: Hohenstein] took place through the Kościelna Gate (Kirchentor, Katarinentor in 1603), the name of which came from the adjacent Polish and German churches. Near the road to Olsztyn, in the north-east there started to extend the suburbs of Pauza (near what is now Gizewiusza street) and

Senden (in the area of what is now Polna street and Olsztyńska street). The third gate, the so-called Garncarska Gate (Topfedor) led southwards to two routes: one in the direction of Lubawa [German: Löbau in Westpreußen] and Ilawa, and the other (of secondary importance) to Olsztynek. The suburb of potters existed in the area of what is now Spichrzowa street (in the past Bahnhofquerstrasse) – and on the plan we can find flats of craftsmen, a pottery stove and a brickyard. To the west, beyond Barkowsky's plan, in Jaracza street (Jakobstrasse) there was a settlement of brick makers. Through the Water Gate [Polish: Furta Wodna] on the western side burghers moved to a castle moat to collect water. People could also collect water from the southern branch of the Drwęca river.

Quite a few burghers resided in the areas located on the north-west part of the town, near the mill⁶⁸ which belonged to the starostwo. On Barkowsky's plan there is Wodna street (Wasserstrasse), but the same name was held by a short street in the eastern part of the town which connected Tylina street (Hintergasse) with the church. Wasserstrasse – the fragment of present Mickiewicz street from the junction with Stapińskiego street up to Olsztyńska street – was marked out in 1789. The creation of the street is associated with the first attempt to modernise the spatial layout of Ostróda, the aim of which was to combine the town with the northern suburbs and to allow transit communication bypassing the town centre. It is highly probable that at the same time present Drwęcka street (Drewenzstrasse) was marked out for the same reason. Thanks to this, Ostróda acquired another ring road, which brought the inhabitants of the Pausen and Seden suburbs closer to the town centre.

Barkowsky's plan reveals that land estates of burghers were situated south of Pauzeńskie (Pausen) Lake and at Drwęckie Lake, south of the Pausen river (Pausen Fliess). The plan bears the names of 18 owners of land, six of whom sound Polish. Between the southern branches of the Drwęca river there were small buildings and gardens. Not all the plots on the plan bear their numbers – buildings which fail to bear numbers are the houses in the southern part of the town, near the branch of the Drwęca river, and in the north in Tylina street (Hintergasse). This may be evidence that the buildings were still destroyed after the fire or that nobody lived there. In the area formerly surrounded by the city fortifications there were ten streets marked out.

The period of the Napoleonic wars worsened the demographic situation of Ostróda. The evidence for this is Rehefeld's plan of the town of the years 1807–1818 which presented Ostróda in hydrographic-topographic terms⁶⁹. The plan does not show any spatial development of suburban areas. Many buildings were converted into warehouses and the Kościelna Gate was demolished. From 21 February to 1 April 1807 in the castle of Ostróda there were the headquarters of the Napoleonic army. Emperor Napoleon did not think highly of the town and called it a "poor village"⁷⁰.

After the Napoleonic wars had ceased in 1815, the administrative reform took place in Prussia thanks to which Ostróda became the capital of the county. The first landrat of Ostróda was Wilhelm Leopold Köhn von Jas-ki. From 1818 within the chief county office of Ostróda [Landratsamt], the town developed on the territory of the so-called Pausen island (Insel im Pausen bei Osterode) situated north of the city walls on the patrimony between the Drwęca river from the south to Drwęckie Lake from the east and Pauzeńskie Lake from the north. According to the cartographic sources of the years 1822 and 1827⁷¹, in the southern part of the territory there were quite a few houses built. Three bridges (Amtsbrücke, Baderbrücke, Grünebrücke) led to the island from the south. The area included two cemeteries (Evangelical and Jewish), a pasture for horses (Roßgarten) and a mill.

Fig. 6. Ostróda – the view of the town from the southern side. The drawing from about 1850. In the foreground the town church (Stadtkirche), the tower of the Town Hall on the left; the barracks of the infantry the so-called Bergkaserne in the background on the right, *Der Kreis Osterode Ostpreußen in Bildern*, Bd. I, hrsg. v. E. Vogelsang, Leer 1984, p. 12

At the beginning of the second half of the 19th century south of the centre of Ostróda there was a southern branch of the Drwęca river which was not filled in until about 1899. In the period of time the northern part of the town developed – the demolition of the medieval walls allowed it to be extended down to the river line. The most interesting are the comments connected with Koenig's plan of 1850 concerning eleven forts around Ostróda located in strategic points near roads leading up to the town. The plan assumed erecting the fortification camp of the Rogniata type, with sparse defence elements such as forts, battery emplacements, entrenchments and a redoubt. As no information about the fortifications has been preserved, so it may be concluded that it was a preliminary plan. Its original version

was to be found in the general staff of the army, which allows us to suppose that there was a plan to convert Ostróda into a stronghold constituting an element of the system of the Prussian fortifications (Giżycko, Grudziądz). However, the peaceful times after 1850 meant that the project was given up⁷².

Until 1945 the centre of the western part of the market square was occupied by the two-storey town hall, the layout of which is known to us from Ulfert's plan of 1850⁷³. Other important public buildings included the two-storey building of the county court erected in 1900 and extended in the years 1932–1933.

About 1900 visible spatial changes in Ostróda may be noticed, which resulted from the intensive processes of modernisation taking place in East and West Prussia. The town was inhabited by over 13,000 people. There were 668 houses built in the town, which compared with the year 1858 (282 houses) constituted a significant increase in their number. Two factors affected the development of Ostróda in demographic and spatial terms. The first factor was the construction of the Elbląg-Ostróda canal (Oberländisches Kanal) in 1852 which joined Drwęckie Lake and Jeziorak Lake with Elbląg. The idea to construct the canal appeared in the 1830s when it was intended to activate economically small towns in East Prussia; the advocates of the investment were a town councillor of Ostróda Eisengräber and a town-councillor of Elbląg Georg Jacob Steenke⁷⁴. From 1856 steamships arrived in Ostróda and the coast of Drwęcka Bay was gradually developed and extended. The process sped up when cargo transport intensified at the turn of the 19th–20th centuries. On the coast there appeared four navigation points; the harbour included also warehouses, a shipyard and a steam mill of Miller and Herrenberger⁷⁵. The other factor was the development of communication infrastructure. After the development of paved roads such as the one to Piławki (Pillauken) (1845) and Olsztynek (1857) it was decided to build a railway Toruń–Ostróda–Olsztyn–Wystruń (Insterburg). At the end of the century, after a half-kilometre-long embankment through Drwęckie Lake had been made, in 1899 the railway reached Miłomłyn. At the beginning of the 20th century Ostróda became a significant railway junction in the southern part of East Prussia after railway connections to Morąg, Olsztynek and Działdowo had been introduced. The building of the railway station was erected in Ostróda in 1870; on its northern side a big railway base was created, while further on the west a cargo railway station was built. Most buildings of the railway base (i.e. repair workshops) were located in 11 Listopada street (Wilhelmstrasse). Gradually both sides of Dworcowa street leading up to the promenade and the centre were developed. As railways tracks divided the town, crossings had to be built across the tracks.

Fig. 7. The eastern frontage of the Town Hall in 1791, with a small tower erected in 1893, the Fountain of the Three Emperors in front of the Town Hall, *Der Kreis Osterode Ostpreußen in Bildern*, Bd. I, hrsg. v. E. Vogelsang, Leer 1984, p. 21

In the meantime, the Old Market got more beautiful. In 1895 the Fountain of Three Emperors was built next to the town hall. It commemorated three rulers from the Hohenzollern dynasty: Wilhelm I (1871–1888), Frederick III (12 March–15 June 1888) and Wilhelm II (1888–1918). The fountain, designed by an artist from Berlin Arnold Künne (1866–1942), became the symbol of the town reproduced in numerous postcards. It survived the war; since 2004 it has been referred to as the Fountain of the European Unity – the images of the emperors were replaced by the Ostróda coat of arms, the coat of arms of am Harz (Ostróda's twin town) and the symbol of the European Union.

Another important factor facilitating the development of the town was the garrison. On the plans from the beginning of the 20th century in the north of Ostróda, east of the Evangelical cemetery, there are the so-called Alte Infanterie Kaserne created in the mid-19th century where the infantry military units were stationed (in the years 1898–1913 the Second Battalion of 152 Infantry Regiment under the name of the Teutonic Order). The barracks also referred to as Bergkaserne were converted into a housing estate after WWI. In the south of the town, near the road to Olsztynek (Hohenstein) Neue Infanterie Kaserne was built, which is also called the "red

barracks"; later, in the interwar period it was referred to as Grolmankaserne – from the name of the general, the commander of the Prussian army, Karl Georg von Grolman (1777–1843), the patron of the First Pausen Infantry Regiment No. 18. It was a very modern barracks complex linked with the hospital built at the junction of Spangenbergstrasse (at present the fragment of Grunwaldzka street from the junction with Czarnieckiego street to the junction with Drwęcka street) and Drewenzstrasse (now the fragment of Drwęcka street to the junction with Olsztyńska street down to the exit of the road to Tysiąclecia square).

Fig.8. Artillery barracks, the so-called White Barracks of 1913, J. Müller, *Dzieje Ostródy*, transl. D. Krzywicka-Kaindel, Ostróda 2010, p. 559, n° 111

In comparison with the condition at the end of the 19th century the area of the garrison extended when in 1913 the so-called white barracks were commissioned. They were referred to as Artillerikaserne; they were surrounded by a fragment of present Pieniężnego street from the junction with Kościuszki street to the junction with 21 Stycznia street (Artilleriestrasse), part of Władysława Jagiełły (Hubertusstrasse), Kościuszki street (Olgastrasse) and a fragment of Czarnieckiego street from the junction with Kościuszki street to the exit from the town in the direction of Kąkrowo (Kaiserstrasse). Apart from buildings devoted to soldiers there were also flats for officers and the commissariat. Thanks to further investments in the area of Żeromskiego street, Kopernika street, Piłsudskiego street, Jagiełły (Blücherstrasse, Mackensenstrasse, Grolmannstrasse, Litzmannstrasse) the empty space between both complexes of barracks was developed.

In the northern part of the town, at Pauzeńskie Lake, there were such important objects as the water supply system (1903), a power plant (1911), gasworks (1905), a slaughterhouse (1893) and a cattle market. The sanitary condition of Ostróda improved after a water tower (Wasserturm) was erected in 1903; the water supply system was developed, and the sewage system was extended (1904). One Evangelical cemetery was situated in Herdera street (Herderstrasse) and present Sienkiewicza street (Schillerstrasse), while the other one in the north-eastern corner of the town next to the road to Lubajny [Lubainen]. The Catholics were buried in the cemetery in Kaiserstrasse (now the fragment of Czarnieckiego street from the junction from Kościuszki street to the exit road from Ostróda to Buchwald (Kąkrowo)).

At the beginning of the 20th century on the site of the southern branch of the Drwęca river, which had been filled in, Szkolna street was marked (Schulstrasse). At the same time the area on the southern side of railway tracks to Olsztyn had already been developed.

At the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century in Ostróda there appeared new buildings for educational and church institutions. In the building at the junction of Pieniężnego street (Artilleriestrasse) and 21 Stycznia street (Graudenzer Strasse) Mädchen-und-Knaben-Volksschule Süd was set up and a tourist youth hostel was opened nearby. The most important educational institution in the town was Kaiser-Wilhelm-Gymnasium, which in 1907 was moved to a new building in Drwęcka street (Hindenburgstrasse). In today's Jana Pawła II street (Seminastrasse) the building of the Royal College for Teachers was erected, while in Stapińskiego street (Schulstrasse) a public school for girls was built (Mädchenschule–Nord). In Ostróda there was also a vocational school (Fach- u. Berufsschule) in Kardynała Wyszyńskiego street (Albertstrasse). Other important cultural institutions were two theatres – Luisen Theater and Elisenhof located in Drwęcka street (Drewenzstrasse)⁷⁶.

Most inhabitants of Ostróda at that time (about 83%) were Evangelicals. The first Jews appeared in Ostróda probably in the first years of the 18th century, but even in the mid-19th century their number did not exceed 4% of the total population⁷⁷.

The main temple of the united and uniting church in Ostróda was a medieval church in the Old Town reconstructed in 1897. The sacral topography of the town failed to include a small "Polish" Evangelical church which was demolished in 1912. On its site a pastor's house was built (it has not survived, either). In 1909 on the hill on the corner of Herdera street (Herderstrasse) and today's Sienkiewicza street (Schillerstrasse) another Evangelical church was constructed with a forty-five-metre-long tower⁷⁸; the church now belongs to the Evangelical-Methodist Parish Church of Divine Grace in Ostróda. Prior to WWI the Catholic church erected in the years 1856–

–1857 was extended (the tower was added in 1903); there were about 15% Roman Catholics at that time. The synagogue in the Moorish style was built in Ostróda in 1893 in Olsztyńska street (Gartenstrasse); it was burnt down by the Nazis during the so-called Crystal Night on 9–10 November 1938⁷⁹. In the 1930s in Rossgartenstrasse (now the fragment of Mickiewicza street from the junction with Olsztyńska street to the mill and the lock of the Elbląg–Ostróda canal (Oberländisches Kanal)) a Masonic Lodge “Humanitati” was situated.

Fig. 9. The building of the Royal Teacher College (1876),
Der Kreis Osterode Ostpreußen in Bildern,
Bd. II, bearb. v. W. Baselau u.a., Leer 1987, p. 87

In the meantime, individual quarters of Ostróda were being developed; new housing estates were created (e.g. in Luther v. Braunschweigstrasse). The outskirts of the city, both in the north and in the south, were not a densely built-up residential area. Among public utility buildings we can distinguish a county hospital at the junction of Drwęcka street (Drewenzstrasse) and former Sendenhauptstrasse, which is now a fragment of Olsztyńska street from the junction with Gizewiusza street to the exit from the town. In the centre, in Seegang and Wasserstrasse streets there was a building of the imperial post office (1897)⁸⁰. The starost's office was situated (1878) north of the old Teutonic castle, near today's fragment of Mickiewicza street from the junction with Stapińskiego street to the junction with Olsztyńska street (Wasserstrasse).

The social-economic changes in Ostróda at the turn of the 19th and 20th centuries reflect the results of the Prussian statistics. At the beginning of the 1870s the population of the town reached 4,500 people, whilst in 1919 it went up to 15,000⁸¹. However, it must be concluded that the social, political and economic changes did not entail an increase in the percentage of the Polish, Catholic population coming from Lubawa and Warmia [Ermland]. Polish Catholics had been living in Ostróda since the Middle Ages, but they belonged to the poorer social strata usually living in secondary streets and suburbs. Most of them were Masurians who had been coming from Masovia since the end of the 14th century to settle down in the southern part of the Teutonic state, the Duchy of Prussia; they spoke the language of their ancestors, which they heard at weekly fairs and markets: five horse and five cattle fairs, and two stall fairs. About 1700 near Ostróda there ran a kind of German-Masurian language borderline⁸². Many activists propagated Masurian consciousness among people. One of them was Gustaw Gizewiusz⁸³ (born 1810, died and buried in Ostróda in 1848); together with Christopher Celestine Mrongovius he wrote a memorial to King Frederick Wilhelm IV concerning the maintenance of the Polish language in schools and the Church. The activity of another propagator Jan Karol Sembrzycki, the editor of the periodical *Mazur* printed in the printing shop belonging to a German Karol Edward Salewski. Nevertheless, all those attempts did not prevent the Germanisation process (German schools, Church, the military service in the German army)⁸⁴.

In the period of WWI, during the battle of Tannenberg on 26–30 August 1914, the headquarters of General Paul von Hindenburg and his general staff were situated in Ostróda's School named after Augusta Wiktorina. After the military actions had finished, the school took another name: Hindenburg-Schule (now Primary School no. 2 under the name Gustaw Gizewiusz in Ostróda). Luckily, Ostróda avoided destruction during the war, unlike other towns e.g. Działdowo.

After the war, the political patronage of Ostróda county and seven other Masurian counties was to be resolved by plebiscite as stipulated in the Treaty of Versailles. The population of Warmia [Ermland], Masuria and Powiśle had to decide whether the territories should be incorporated into the new Polish state or should be left within the borders of East Prussia. The plebiscite was held on 11 July 1920 under the auspices of the League of Nations. The Polish party was not properly prepared for it. High financial investment, good organisation and abuse by the German party made the result of the plebiscite a foregone conclusion. In Ostróda merely 17 people voted for Poland. From the whole county of Ostróda (where 97.8% of the population voted for East Prussia) only three villages were incorporated into Poland: Lubszynek, Napromek and Groszki⁸⁵.

In the interwar period Ostróda was the capital town of the county. The county of Ostróda occupied a territory of 1551 km² and consisted of 167 settlements, including four towns: Ostróda, Olsztynek, Miłomłyn and

Dąbrówno (Osterode, Hohenstein, Liebenmühl, Gilgenburg). The rising demand for electricity in Ostróda led to the establishment of a power distribution company (Elektrizitätswerk by Das Ostpreußenwerk) in 1921. The town was slowly becoming a tourist destination offering three bathing beaches at Drwęckie Lake to which led three roads referred to as Seegang I–III. Even more tourists were attracted after the erection of the National Monument (Nationaldenkmal) near Tannenberg, where in 1934 Marshall Hindenburg was buried.

The Nazi authorities brought about the change of street names in the town. More important streets took names with propaganda overtones: Seminarstrasse was changed into Adolf-Hitler-Strasse, Wasserstrasse into Strasse der SA, Hauptstrasse became Hermann-Göring Strasse.

On the eve of WWII Ostróda, the seventh largest town of East Prussia, had almost 20,000 inhabitants. In 1935 in the garden area in J. Stapińskiego street (Schulstrasse) a new fire station and several houses were built. On the former training yard on the road to Warlin a new housing estate was constructed. Next to it, before WWI (1912) an airport was built for flights from Germany to East Prussia; however, the regulations of the Treaty of Versailles hindered its development and the territory is now occupied by Plebiscytowe Housing Estate. Die Mädchen-Schule was situated on the corner of Drwęcka street (Friedrichstrasse) and Stapińskiego street (Schulstrasse), while Die Knabenschule in Olsztyńska street (Ludendorffstrasse), next to the cemetery. Inhabitants of Ostróda enjoyed spending their time in a municipal park established between the northern coast of Drwęckie Lake and present 3 Maja street (Bismarckstrasse). In the park there was the Tower of Bismarck (Bismarckturm) with a restaurant; from the top of the tower there stretched a beautiful panorama of the “pearl of Oberland”⁸⁶. West of the municipal park there was a bathing resort with separate places for ladies, families and gentlemen.

Fig. 10. An aerial photograph from 1930;
the view of the centre of the town from the west, the building of the post office
in the foreground (1897) and the castle,
Der Kreis Osterode Ostpreußen in Bildern,
Bd. I, hrsg. v. E. Vogelsang, Leer 1984, p. 14

The Red Army entered Ostróda in the night of 21/22 January 1945. Practically, no fighting had taken place, but the Soviet soldiers burnt down as much as 64–70% of Ostróda's buildings, which ruined most of the town. Of about 1300 buildings, 720 were totally destroyed, and a large part of the remaining buildings was not suitable to live in. Until 1955 not a single new house was built in Ostróda. In the later period in some parts of the town it was forbidden to redecorate buildings, for according to the urban development plan new buildings were destined to be incorporated in the old housing system.

The comparison of the situation of Ostróda in 1788 and in 1945 reveals how many lives were lost and how huge a catastrophe the war was. Most people from Ostróda had left the town before the Red Army entered Ostróda. Most of them started a new life in Germany cultivating the memory about their town of origin and the achievements of the previous generations in Ostróda and the adjacent area⁸⁷. Merely 2,000 inhabitants decided to stay in Ostróda. Their lives became unbearable in the subsequent months due to famine, rape and robberies⁸⁸; many of them, including Masurians, who had survived the first weeks, decided to escape. The Soviet commander of Ostróda Colonel Iwan S. Konstantinow, who at first did not allow representatives of the Polish authorities to enter Ostróda, had a negative attitude towards Polish settlers in Ostróda; he supervised the dismantlement of various facilities and their transport to the USSR. On 26 May 1945 Ostróda was officially passed to the Polish administration represented by the starost S. Cendrowski. Gradually, public utility institutions such as schools, offices, a hospital, an army unit and others started operating in the town. It took about 20 years to reconstruct the population potential of Ostróda (back to the condition in 1938). About 30% of new inhabitants of Ostróda were the so-called repatriates from the former Borderland of the Rzeczpospolita⁸⁹. At the beginning of the 1970s the economic stagnation made a significant number of people leave Ostróda for other parts of Poland or the

Federal Republic of Germany, which caused a negative migration balance⁹⁰. The demographic and economic situation improved after the meat processing plant in Morliny had been opened in 1975. This investment entailed the introduction of public transport in Ostróda.

Nowadays, Ostróda occupies a territory of 1409 ha and is inhabited by almost 35,000 people. Its area increased in 1977 after the incorporation of Nowosiółki, Wałdowo, Morliny (excluding the State Agricultural Farm – PGR), Kajkowskie Lake and Zajerze. Despite the losses from the final stage of the war, Ostróda has maintained its old spatial layout and remained the administrative centre, the site for the local authorities (the starostwo), industrial and educational centre; the military garrison also survived the war⁹¹. The old centre of Ostróda was not reconstructed – modern blocks of flats were built in the area in the 1960s and 1970s. In 2004 there was commissioned a new town centre situated on the western side of the former Old Town, in the square between Mickiewicza-Zamkowa streets and Plac Tysiąclecia Państwa Polskiego, where buildings are stylised to look like historical tenement houses. In this attractive complex combined with the park there are offices, shops and a bank.

Demographic changes after WWII had a limited influence on the change of the functions of the public utility buildings which had survived the war. The Housing Cooperative "Jedność" which was established in Ostróda on 15 March 1958 built a big housing estate in Władysława Jagiełły street and 21 Stycznia street. New housing estates were also built in Grunwaldzka street, Plac Tysiąclecia and Kopernika street. In the north-west end of the town, near Partyzantów street the Drwęckie estate of detached houses was created; at Smordzińskie Lake – the estate of Osiedle Młodych (the Housing Estate of the Young), while on the western side a complex of prefabricated-sections houses called Osiedle Jaracza. Another important investment was the construction of the Warsaw–Gdańsk ring road which took over the transit movement. Some of the buildings of the barracks are being gradually transformed to be used by civilians.

The present local authorities of Ostróda emphasise the importance of the development of tourism, sport and recreation. Numerous lakes are an undeniable advantage of the town – five lakes are situated within the borders of the town, while another ten very near. The town also has a harbour of three inland canals which are the longest in Poland (129.8 km).

Notes

- ¹ W. Sempoli, *Środowisko geograficzne*, [in:] *Ostróda. Z dziejów miasta i powiatu*, red. A. Wakar, Olsztyn 1976, p. 10.
- ² M. Hofmann, *Ziemia ostródzka w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, [in:] *Szkice z dziejów Ostródy i okolic*, red. R. Sajkowski, Ostróda 2003, p. 19.
- ³ Ibidem, pp. 20–22.
- ⁴ According to J. Salma, *Ostróda, woj. warmińsko-mazurskie*, [in:] *Leksykon zamków w Polsce*, red. L. Kajzer, Warszawa 2001, p. 362, the original fortalice might have existed in 1302.
- ⁵ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (dalej: GStA PK), XX HA, OBA, nr 186, p. 1r–3r; J. Müller, *Osterode in Ostpreussen. Darstellung zur Geschichte der Stadt und des Amtes*, Osterode 1905, Urkunden, nr 2, p. 454; E. Wüst, *Die ältesten Handfesten der Stadt Osterode in Ostpreussen*, Osterode 1884, pp. 3–8; J. Müller, *Das Gründungsjahr der Stadt Osterode in Ostpreussen*, „*Oberländische Geschichtsblätter*”, Bd. 2, 1900, pp. 100–107. See the Polish translation M. Radoch, *Rozważania nad dwoma przywilejami krzyżackimi z lat 1335 i 1348 dla miasta Ostródy*, [in:] *Szkice z dziejów Ostródy*, pp. 26–33. The name Osterode comes from the noun *Rodung* – ‘clearing [trees]’ and refers to the cleared field on the eastern side, see. J. Müller, *Osterode in Ostpreussen*, p. 7.
- ⁶ M. Radoch, *Rozważania* (as n. 5), p. 14 (the conclusion of the discussion about the date the town was established); the author supported the year 1329.
- ⁷ A. Döhning, *Über die Herkunft der Masuren. Mit besonderer Berücksichtigung der Kreise Osterode und Neidenburg*, Königsberg 1910, a map.
- ⁸ GStA PK, XX HA, OBA, nr 186, p. 2v.
- ⁹ Ibidem, nr 186.
- ¹⁰ M. Radoch, *Rozważania* (as n. 5), p. 18 i n.
- ¹¹ GStA PK, OF, nr 956, p. 230–233v.
- ¹² Ibidem, nr 956; por. M. Radoch, *Rozważania* (as n. 5), p. 22 i n.
- ¹³ W. Skrobot, *Kilka uwag w sprawie rozwoju przestrzennego Ostródy*, Ostróda 1996, p. 1.
- ¹⁴ *Das Grosse Zinsbuch des Deutschen Ritterordens (1414–1438)*, hrsg. v. P. G. Thielen, Marburg 1958, p. 83 and n.; K. Abe, *Die Komturei Osterode des Deutschen Ordens in Preussen 1341–1525*, Köln–Berlin 1972, p. 16 i n.
- ¹⁵ G. Labuda, M. Biskup, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach: gospodarka, społeczeństwo, państwo, ideologia*, Gdańsk 1986, p. 195, 318 i n.
- ¹⁶ P. Józwiak, *Dobra ryckie*, [in:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, Warszawa 2008, p. 219–224.
- ¹⁷ K. Abe, *Die Komturei Osterode* (as n. 14), p. 33; A. Döhning, *Über die Herkunft* (as n. 7), p. 19 i n.
- ¹⁸ The original was lost. *Preussisches Urkundenbuch* (dalej: PU) II, hrsg. v. M. Hein, Königsberg 1935, p. 270 i n. (transumpt).
- ¹⁹ K. Abe, *Die Komturei Osterode* (as n. 14), 38 i n.
- ²⁰ Ibidem, p. 39 i n.
- ²¹ Ibidem, p. 40. Por. A. Döhning, *Über die Herkunft* (as n. 7), p. 57.
- ²² K. Abe, *Die Komturei Osterode* (as n. 14), p. 40–43. They came from Culmland and Pomesania.
- ²³ A. Döhning, *Über die Herkunft* (as n. 7), a map.
- ²⁴ K. Abe, *Die Komturei Osterode* (as n. 14), p. 75; M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice z dziejów*, Malbork–Płock 1999, p. 217and n.; M. Radoch, *Rozważania* (as n. 5), p. 23; C. Steinbrecht, *Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen*, Bd. IV, Berlin 1920.; *Die Ordensburg der Hochmeisterzeit*, Berlin 1920, p. 56; T. Torbus, *Die Konventsburgen im Deutschordensland Preussen*, München 1998, p. 217–219.
- ²⁵ H. Mackiewicz, A. Mackiewicz, *Wyniki badań archeologicznych w obrębie gdańskiego zamku w Ostródzie*, [in:] *Ostróda – siedem wieków dziejów miasta*, red. R. Sajkowski, Ostróda 2005, p. 59–89.
- ²⁶ J. Gancewski, *Znaczenie gospodarcze zamku krzyżackiego w Ostródzie i jego posiadłości domenalnych w XV i XVI wieku*, [in:] *Ostróda – siedem wieków*, p. 47–57.
- ²⁷ M. Haftka, *Zamki krzyżackie* (as n. 24), p. 219.
- ²⁸ T. Oracki, *Dzieje Ostródy*, [in:] *Ostróda: Z dziejów miasta i okolic*, Olsztyn 1976, p. 75.
- ²⁹ GStA PK, XX HA, OBA, nr 186, p. 2r.
- ³⁰ W. Sieradzian, *Uwagi o roli Ostródy i komturstwa ostródzkiego na pograniczu mazowiecko-krzyżackim w XIV i XV w.*, [in:] *Szkice z dziejów Ostródy i okolic*, p. 64 i n.
- ³¹ J. Müller, *Osterode in Ostpreussen* (as n. 5), p. 406, 414 i n.; K. Abe, *Die Komturei Osterode* (as n. 14), p. 76. Brewers operated in Ostróda from at least 1406.
- ³² *Historisch-geographischer Atlas des Preussenlandes*, hrsg. v. H. Mortensen, G. Mortensen, R. Wenskus, Wiesbaden 1968, Lief. 1.
- ³³ PU, 5/1, hrsg. v. K. Conrad u. Mitarbeit v. H. Koeppen, Marburg 1969, nr 420: *Ouch sal man sie nicht ubirbuwen mit me benkin; ouch sal man keyn brot ubir sie foren, den am vrien iarmarkt*. The town's witnesses were the mayor Hanns Cruse, Pecz Cruse and town councilors Mikołaj Lassmer, a baker Reynke and Hans Gernod.
- ³⁴ R. Czaja, *Gospodarcze znaczenie jarmarków w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, [in:] *Studia nad dziejami miast i mieszczactwa w średniowieczu. Studia ofiarowane Profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, red. R. Czaja, J. Tandecki, Toruń 1996, p. 121–132.
- ³⁵ J. Baszanowski, *Z dziejów handlu polskiego w XVI–XVIII wieku. Handel wołami*, Gdańsk 1977, p. 99, 107; R. Czaja, *Gospodarcze* (as n. 34), p. 26.
- ³⁶ W. Sieradzian, *Sąsiedztwo mazowiecko-krzyżackie w okresie przemian politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1411–1466*, Toruń 1999, p. 168–174.
- ³⁷ K. Abe, *Die Komturei Osterode* (as n. 14), p. 22. Por. W. Sieradzian, *Uwagi* (as n. 37), p. 65.
- ³⁸ W. Sieradzian, *Sąsiedztwo* (as n. 36), passim; idem, *Rozejm mazowiecko-krzyżacki z 1459 roku. Jeszcze o polityce książąt mazowieckich w pierwszych latach wojny trzynastoletniej*, „*Komunikaty Mazursko-Warmińskie*”, 1999, nr 2(224), p. 179–196.
- ³⁹ Only J. Müller wrote more about the political history of Ostróda, *Osterode in Ostpreussen* (as n. 5), p. 29–44.
- ⁴⁰ Joannis Dlugossi, *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, ed. M. Plezia i inni, Warszawa 1997, lb. XI, p. 135, 151; M. Palczewski, *Mazowsze Zachodnie wobec zakonu krzyżackiego w latach 1381–1411*, „*Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica*”, t. 50, 1992; *Studia z dziejów feudalizmu*, red. P. M. Zajaczkowski, Łódź 1994, p. 61–76.
- ⁴¹ T. Oracki, *Dzieje Ostródy* (as n. 28), p. 82.
- ⁴² J. Müller, *Osterode in Ostpreussen* (as n. 5), p. 36.
- ⁴³ F. Thunert, *Der grosse Krieg zwischen Polen und dem Deutschen Orden 1410 bis 1. Februar 1411*, „*Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins*”, 1886, H. 16, p. 74; P. M. Kuczyński, *Wielka wojna z zakonem krzyżackim w latach 1409–1411*, Warszawa 1960, p. 495.
- ⁴⁴ J. Müller, *Osterode in Ostpreussen* (as n. 5), p. 52.
- ⁴⁵ T. Oracki, *Dzieje Ostródy* (as n. 28), p. 86.
- ⁴⁶ A. Radziwiński, *Biskupstwa państwa krzyżackiego w Prusach XIII–XV wieku*, Toruń 1999, p. 120.
- ⁴⁷ W. Rozyński, *Omnes Sancti et Sanctae Dei: studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, Malbork 2006, p. 95. It is hard to localize the chapel (hospital?) of Corpus Christi (ibidem, p. 148; M. Horanin, *Sieć leprozoriów w państwie zakonnym w Prusach*, „*Komunikaty Mazursko-Warmińskie*”, 2005, nr 2, p. 146). The hospital of the Holy Spirit operated in the area supervised by the Teutonic Order from the 14th to the mid-16th century. See: *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409*, hrsg. v. E. Joachim, Königsberg 1896, p. 507; according to T. Oracki, *Dzieje Ostródy* (as n. 28), p. 77, there was also St. George's hospital, but there are very few sources proving its existence.
- ⁴⁸ *Das Marienburger Tresslerbuch* (as n. 47), p. 507.
- ⁴⁹ B. Jähnig, *Die Anfänge der evangelischen Landeskirche im Herzogtum Preußen zur Zeit von Herzog Albrecht*, [in:] *Preussen und Livland im Zeichen der Reformation*, hrsg. v. A. Menzel-Reuters u. K. Neitmann, Osnabrück 2014, p. 15–56.
- ⁵⁰ Ibidem, p. 28; J. Małek, *Granice państwowe, kościelne i administracyjne Prus Książęcych w XVI wieku*, [in:] idem, *Moje Prusy, moje Mazury. Szkice z dziejów Prus Książęcych, Królewca i Mazur*, Dąbrówno 2009, p. 33.
- ⁵¹ The objective result of such a condition of the sources is a more general and synthetic article by J. Hochleitner, *Między kamuflażem a realiami polityki. Transformacja świadomości religijnej mieszkańców regionu ostródzkiego po 1525 r.*, [in:] *Szkice z dziejów Ostródy i okolic*, p. 75–86.
- ⁵² J. Małek, *Życie religijne na Mazurach w czasach nowożytnych*, [in:] idem, *Moje Prusy, moje Mazury*, p. 108 and n.
- ⁵³ J. Müller, *Osterode in Ostpreussen* (as n. 5), p. 55, 60 i n.
- ⁵⁴ J. Małek, *Z dziejów Ostródy w XV–XVIII wieku*, „*Okolice Ostródy*”, 2010, p. 13.
- ⁵⁵ J. Müller, *Osterode in Ostpreussen* (as n. 5), p. 66 i n.; P. Augustiewicz, *Prusy Górne (Oberland) w czasie wojny polsko-szwedzkiej (lata 1656–1657)*, *Lokalna tradycja a aktualny stan badań*, [in:] *Szkice z dziejów Ostródy i okolic*, p. 90 i n.
- ⁵⁶ *Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz* (dalej: SPPrKB Berlin, 1, S Kart X 31870 (Plan der Stadt Osterode).
- ⁵⁷ T. Lewerenz, *Die Größenentwicklung der Kleinstädte in Ost- und Westpreußen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Marburg/Lahn 1987, p. 109 i n.
- ⁵⁸ H. Bonk, *Die Städte und Burgen in Ostpreussen (Ordensgründungen) in ihrer Beziehung zur Bodengestaltung*, Königsberg 1895, p. 39, 62 i n.
- ⁵⁹ J. Małek, *Z dziejów Ostródy w XV–XVIII wieku* (as n. 54), p. 7.
- ⁶⁰ Comp. W. Skrobot, *Kilka uwag* (as n. 13), p. 5.
- ⁶¹ H. Bonk, *Die Zerstörung Osterodes durch die Feuerbrunst von 1788*, „*Oberländische Geschichtsblätter*”, 1929, H. 21, p. 441–505.
- ⁶² H. Bonk, *Die Zerstörung Osterodes durch die Feuersbrunst von 1788*, „*Osterode Zeitschrift*”, 2009, H. 112, p. 30–35 (the reprint of his work from 1929). J. Małek, *Z dziejów Ostródy w XV–XVIII wieku*, p. 7, writes that the number of inhabitants fell to 1152 due to the fire.
- ⁶³ *Plan von der wieder aufzubauenden Stadt Osterode*, SPPrKB Berlin, Sign. 1, 8°, Sz 9439; GStA PK, XX, HA, E 10261. The Prussian authorities commissioned the project to reconstruct the town not only to Borkowski, but also to the Prussian architect Schlegel („*Oberländische Geschichtsblätter*”, 1929, H. 21).
- ⁶⁴ J. Müller, *Osterode in Ostpreussen* (as n. 5), p. 166; H. Bonk, *Die Zerstörung* (as n. 61), s. 445 i n.
- ⁶⁵ T. Oracki, *Dzieje Ostródy* (as n. 28), p. 76 i n.
- ⁶⁶ H. Mackiewicz, A. Mackiewicz (Stawiguda), *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych w obrębie ostródzkiej ratuszy w roku 1996*, [in:] *Szkice z dziejów Ostródy i okolic*, p. 99 i n.
- ⁶⁷ Ibidem, p. 102.
- ⁶⁸ W. Skrobot, *Kilka uwag* (as n. 13), p. 4.
- ⁶⁹ H. Kelletat, *Die Städte Ostpreussens in ihrer geografischen Lage und deren Auswirkung. Ein Beitrag zur Heimatkunde*, Königsberg 1934, p. 151. Plan von Osterode, GSA PrKB, XX, HA, G 10297.
- ⁷⁰ T. Oracki, *Dzieje Ostródy* (as n. 28), p. 99.
- ⁷¹ GSA PrKB Berlin, XI, HA, E 50477, E 50478.
- ⁷² More about the value of the plan see: W. Sieradzian, „*Festung Osterode*”. Czy Ostróda miała być twierdzą?, „*Komunikaty Mazursko-Warmińskie*”, 2004, Nr. 4(246), p. 549–552.
- ⁷³ GSA PrKB Berlin, XX, HA, G 10298. Por. H. Mackiewicz, A. Mackiewicz, *Wyniki badań* (as n. 25), p. 100–102.
- ⁷⁴ E. Martuszewski, *Ostróda po wojnach napoleońskich*, [in:] *Ostróda: z dziejów miasta i okolic*, p. 106; A. Bludau, *Der Oberländische Kanal*, „*Osterode Zeitung*”, 2010, Nr. 14, p. 33–41.
- ⁷⁵ W. Skrobot, *Kilka uwag* (as n. 13), p. 6.
- ⁷⁶ More about education and cultural life in Ostróda in the 19th and 20th century, see: K. Cybulla, *Das kulturelle Leben in Osterode, Ostpr.*, „*Osterode Zeitung*”, 1957, Nr. 6, p. 22–29, Nr. 7, p. 15–28.
- ⁷⁷ J. Müller, *Osterode in Ostpreussen* (as n. 5), p. 205 i n, 442.
- ⁷⁸ W. Westphal, *Die Osterode Stadtkirche*, „*Osterode Zeitung*”, 2009, Nr. 111, p. 12–16.
- ⁷⁹ Originally, Jews had their prayers' house in Puławskiego street. During the Nazi period their number was gradually decreasing to March 1939 when it was officially announced that Ostróda is *Judenfrei*. See: J. B. Kozłowski, *Spacer po dawnej Ostródzie*, Dąbrówno b.r.w., p. 70–72.
- ⁸⁰ Before WWII near the building of the post office a Fish market was held twice a week.
- ⁸¹ E. Martuszewski, *Plebiscyt*, [in:] *Ostróda: z dziejów miasta i okolic*, p. 124.
- ⁸² J. Małek, *Zróżnicowanie etniczne Mazur w czasach nowożytnych*, [in:] idem, *Moje Prusy, moje Mazury*, p. 80.
- ⁸³ *Skarga Mazura: samoobrona Gustawa Gizewiusza ewangelickiego kaznodziei polskiego kościoła w Ostródzie w Prusach Wschodnich przeprowadzona przed Prowincjonalnym Kolegium Szkolnym prowincji pruskiej*, Olsztyn 2004.
- ⁸⁴ G. Jasiński, *Mazury w drugiej połowie XIX wieku. Kształtowanie się świadomości narodowej*, Olsztyn 1994; idem, *Gdzie leżała Ostróda? O świadomości terytorialnej i narodowej ludności mazurskiej w XIX w.*, [in:] *Szkice z dziejów Ostródy i okolic*, p. 119–131; J. Hochleitner, *Prasa mazurska w obronie tradycji na przykładzie polskojęzycznego dodatku do „Osterode Kreisblatt” z lat 1864–1865*, [in:] *Ostróda – siedem wieków*, p. 147–158.
- ⁸⁵ W. Wrześciński, *Polska – Prusy Wschodnie: plebiscyty na Warmii i Mazurach oraz na Powiślu w 1920 roku*, Olsztyn 2010.
- ⁸⁶ J. B. Kozłowski, *Spacer* (as n. 79), s. 148 i n. The term *Oberland* was used in 1945 to refer to the county of Pasłęk, Morąg and Ostróda.
- ⁸⁷ One of the signs of the interest of the former inhabitants of Ostróda in the town's cultural heritage is the periodical „*Osterode Zeitung*” (the title refers to the oldest paper issued since 1834 in the regency of Olsztyn); its publisher is Kreisgemeinschaft Osterode Ostpr. e. V.
- ⁸⁸ A. E. Lipka, *Kształtowanie się struktury ludności Ostródy po przymusowej ewakuacji w styczniu 1945 r.*, [w:] *Szkice z dziejów Ostródy i okolic*, pp. 133–137.
- ⁸⁹ H. Murawska, *Zmiany ludnościowe w Olsztyńskim po 1945 roku i kształtowanie się tożsamości mieszkańców Ostródy*, [w:] *Ostróda – siedem wieków*, pp. 175–193.
- ⁹⁰ T. Peter, *Pięćdziesiąt lat demograficznego rozwoju Ostródy (1945–1995)*, [in:] *Ostróda – przeszłość miasta. Sesja popularnonaukowa*, Ostróda 1996, p. 1.
- ⁹¹ W. Kołodziej, *Ostróda miasto garnizonowe*, b.m.w. 2011.